

**ALPAMIŞ DESTANI ÖZBEK VARYANTINDA
ESKİCİL VE İŞLEK OLMAYAN UNSURLAR**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI**

Havva Gül DURAN

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV**

**ALPAMIŞ DESTANI ÖZBEK VARYANTINDA ESKİCİL VE İŞLEK
OLMAYAN UNSURLAR**

Havva Gül DURAN

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Şubat 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU	13
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	13
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	14
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	14
1. DESTAN VE DESTANCILIK	15
1.1. Destan Nedir?	15
1.2. Destan Anlatma Geleneği	20
1.2.1. Bakşı/ Bahşı.....	23
1.2.2. Akın	25
1.2.3. Aşık.....	27
1.2.4. Meddah.....	28
2. ÖZBEK DESTANCILIK GELENEĞİ VE ALPAMIŞ.....	31
2.1. Özbek Destan Anlatıcılarına Verilen Adlar	32
2.2. Özbek Destan Anlatıcıların Yetiştirilmesi.....	33
2.3. Fazıl Yoldaşoğlu Hayatı ve Sanatı	35

2.4.	Alpamiş Destanı Hakkında Bilgi.....	37
2.5.	Alpamiş Destanı Üzerine Yapılan Çalışmalar	40
2.5.1.	Makale ve Bildiriler	41
2.5.2.	Metin Yayınları	44
2.5.3.	Kitaplar ve Bölümleri	45
2.6.	Alpamiş Destanının Varyantları ve Özbek Varyantı.....	47
2.6.1.	Özbek Varyantının Özeti.....	48
3.	ALPAMIŞ DESTANI ÖZBEK VARYANTINDA ESKİCİL VE İŞLEK OLMAYAN UNSURLAR	51
3.1.	Eskicil Unsur.....	51
3.2.	Alpamiş Destanında Eskicil ve İşlek Olmayan İsimler.....	54
3.3.	Alpamiş Destanında Eskicil ve İşlek Olmayan Fiiller	90
3.4.	Alpamiş Destanında Eskicil ve İşlek Olmayan Ekler	113
	SONUÇ	118
3.4.1.	DİZİN	120
	KAYNAKÇA.....	126
	ÖZGEÇMİŞ	131

TEZ ONAY SAYFASI

Havva Gül DURAN tarafından hazırlanan “ALPAMIŞ DESTANI ÖZBEK VARYANTINDA ESKİCİL VE İŞLEK OLMAYAN UNSURLAR” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV

Tez Danışmanı, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 01.02.2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Ramazan AHMADOV (KBU)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV (KBU)

Üye : Doç. Dr. Enver KAPAĞAN (BAIBU)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müzlüm KUZU

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı : Havva Gül DURAN

İmza :

ÖNSÖZ

Bir dilin tarihi köklerinin araştırılıp ortaya konulmasında o dilin eskicil unsurlarının araştırılıp bilimsel alana tanıtılması gereklidir. Eskicil unsurlar daha çok destanlar, atasözü ve deyimler, ikilemeler, ninniler, maniler, divanlar içerisinde korunmaktadır. Bunun sebebi ise oluşum zamanları tam anlamıyla bilinmeyen ve nesilden nesile aktararak devam ettirilen dil ürünleri olmasıdır. Bu dil ürünlerinin, günümüz yazınsal lisanında yer almayan ek ve sözcükler gibi oluşum dönemine ait bazı kelimeleri ve gramer öğelerini olduğu gibi geleceğe taşıma özelliğine sahip olmasıdır. Eski dil materyalleri sadece dil araştırmaları için değil, aynı zamanda o dönemin sosyal ve kültürel zihniyetini yansıtması açısından da önemlidir. İşte bu nedenle, eskicil dil materyali bakımından içerisinde yer alan eskicil unsurları incelemek çok önemlidir.

Eskicil unsurlar üzerine yapılan çalışmalar her ne kadar değerli olsa da Türkoloji alanında yeterince çalışılmamış olması göze çarpmaktadır. Bu alandaki dil boşluğunun bir nebze de olsa doldurulabilmesi için eskicil unsurlar açısından öne çıkan Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un derlediği *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantı eseri seçilmiştir. Bu tezde çalışma konusu olarak destanın eskicil ve işlek olmayan unsurlar açısından incelenmesi öngörülmüştür.

Türk kavimleri içerisinde geniş bir anlatım sahasına sahip olan Alpamiş destanının Kongirat, Oğuz, Kıpçak ve Altay olmak üzere dört temel varyantı mevcuttur. Kongirat varyantının Özbek, Kazak, Karakalpak gibi alt varyantları vardır. Bu varyantlar içerisinde Fazıl Yoldaşoğlu anlatması olan Özbek varyantı en zengin ve mükemmel anlatıma sahiptir.

İncelenen *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantı döneminin dil özelliklerini, kullanılan söz varlığını yansıtmaktadır. Tezde *Alpamiş Destanı*'nin Özbek varyantının ele alınmasının nedeni hem gramer hem de söz varlığı bakımından eskicil unsurlara kaynaklık etmesidir. Bu çalışmanın asıl amacı *Alpamiş Destanı* Özbek varyantında yer alan günümüz Özbek Türkçesi baz alınarak kullanımdan düşmüş olan eskicil ve işlek olmayan unsurları tespit ederek incelemektir. Çalışma hazırlanırken Fazıl

Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un yazıya geçirdiği *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantı temel alınmıştır. Günümüz Özbek Türkçesi baz alınarak eskicil unsur olarak nitelendirilecek ekler, sözcükler, deyimler teker teker tarama yapıp fişlenmiştir. Bu sayede araştırılan materyaller hakkında kesinlik sağlanmış ve araştırma çalışmasının genel çerçevesi çizilmiştir.

Daha sonra tespit edilen eklerin ve sözcüklerin çalışmalarına başlanmış, bu ekler ve günümüz Özbek Türkçesi esas alınarak eskicil sayılabilecek yapılar incelenmiştir. Bu süreçte Özbek Türkçesiyle yazılmış alanla ilgili bazı akademik çalışmalar, kitaplar, sözlükler, etimoloji sözlükleri taranmıştır. Burada Özbek Dilinin İzahlı Lügati, Özbek Halk Şiveleri Lügati, Folklor Eserlerine Özgü Sözler Lügati, Özbekçe-Türkçe Sözlük gibi kaynaklara başvurulmuştur.

Çalışmalar sırasında yardımını, değerli bilgisini ve desteğini sakınmayan sayın danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV'e sonsuz teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Çalışmanın düzenlenmesinde yardımını esirgemeyen değerli arkadaşım Özge KOCABAŞ'a ve İzzatullokh ABDURAKHMONOV'a teşekkür ederim. Ayrıca, çalışmam boyunca desteğini ve sevgisini sakınmayan sevgili annem Lütfiye Duran'a, sevgili babam Şükrü Duran'a ve aileme çok teşekkür ediyorum.

ÖZ

Geçmişte kullanılan ancak daha sonraları kullanım alanı daralmış veya kullanımdan düşmüş yapılar eskicil unsur olarak değerlendirilmektedir. Dilbilim için önemli bir çalışma sahası olan eskicil unsurlar, dilin tarih boyunca uğradığı dönemsel değişimlerini gösteren bir bakış açısını da içermektedir. Bu değişimler edebî eserlerde kendini gösterir ve dilin gelişim ve değişimlerinin gözlemlenmesini sağlar. Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un derlediği *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantı dil bilimi açısından önemli bilgi, malzeme ve konu içermektedir. Bunlardan biri olan eskicil unsurlar konusu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda *Alpamiş Destanı* Özbek varyantında günümüz Özbek Türkçesi esas alınarak kullanımdan düşmüş birçok söz varlığına ve eklere rastlanmaktadır. Bu durumdan yola çıkarak eskicil unsurların incelenmesi önem arz etmektedir. Bu tezde günümüz Özbek yazı dili esas alınarak kullanımdan düşen sözcükler veya işlekliliğini kaybederek sadece belli başlı bölgelerde, bazı kişiler tarafından bilinen kelime ve yapıların incelemesi yapılmıştır. Arkaik sözcüklerin anlamlarını bulabilmek için Özbek Türkçesiyle yazılmış *Özbek Tilining İzahlı Lügati*, *Özbek Halk Şiveleri Lügati*, *Folklor Eserleri Lügati*, *Özbekçe-Türkçe Sözlük* gibi kaynaklara başvurulmuştur.

Fişleme ve tarama çalışmalarının yapıldığı *Alpamiş Destanı*'nda söz varlığına dair eskicil ve işlek olmayan unsurlar tespit edilmiştir. Tez; *Alpamiş Destanı Özbek Varyantında Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar* ana bölümü olmak üzere bir *Giriş* ve *Sonuç* bölümlerinden oluşmuştur. *Giriş* bölümünde destan tanımı ve destan anlatma geleneğinden, *Alpamiş Destanı* hakkında yapılan çalışmalardan ve destanın varyantları hakkında bilgi verilmiştir. *Alpamiş Destanı Özbek Varyantında Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar* bölümünde *Alpamiş Destanı*'nda tespit edilen eskicil ve işlek olmayan unsurlar örnek verilerek incelenmiştir. Burada isimler, fiiller ve ekler şeklinde tespit edilen unsurlar sınıflandırılmıştır. Eskicil unsurların geçtiği örnekler destanın metninden alıntılanarak transkribeli olarak verilmiş, ardından ilgili kısmın Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Böylece eskicil unsurun anlamının daha açık anlaşılmasını sağlamaya çalışılmıştır. *Sonuç* kısmında tezin bütünü göz önünde bulundurularak tespit edilen sözcüklerin değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmanın dizini

kısmında incelenen eskicil ve işleklğini kaybeden unsurların alfabetik dizini ve anlamı verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alpamiş Destanı; Eskicil Unsur; İşlek Olmayan Unsur; Destan

ABSTRACT

Archaism examines structures that were used in the past, but whose area of use has decreased or fallen out of use later on. Archaism, which is an important field of study for linguistics, also includes a perspective that shows the periodic changes of language throughout history. These changes show themselves in literary works and enable the observation of the development and changes of the language. Alpamysh Epic, which is one of the 16th century works, contains important information, material and subject in terms of linguistics. Archaism which is one of these issues, draws attention. In this context, there are many vocabulary and affixes that have fallen out of use today in the Alpamysh Epic, which makes an examination essential. There are some words that are not used in today's Uzbek literary language and are not understood by an Uzbek. In order to find the meanings of archaic words, the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language, the Dictionary of Uzbek Folk Dialects, etymological dictionaries and academic studies have been applied.

In the Alpamysh Epic, where scanning and tagging studies were carried out, archaic and uncommon elements of vocabulary were identified. The thesis consists of an Introduction and Conclusion sections, with the main section being the Archaic and Uncommon Elements in the Alpamysh Epic. In the Introduction section, information is given about the definition of the epic and the tradition of telling the epic, the studies conducted about the Alpamysh Epic, and the variants and summaries of the epic. In the section of Archaic and Uncommon Elements the archaic and uncommon elements identified and emphasized by giving examples. In the Conclusion section, the evaluation of the identified words was made by considering the whole of the thesis.

Keywords: Alpamysh Epic; Archaic Element; Uncommon; Epic

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Alpamış Destanı Özbek Varyantında Eskicil ve İşlek Olmayan Unsular
Tezin Yazarı	Havva Gül DURAN
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	01.02.2023
Tezin Alanı	Türk Dili ve Edebiyatı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	131
Anahtar Kelimeler	Alpamış Destanı, Eskicil Unsur, İşlek Olmayan Unsur, Destan

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Archaic and Uncommon Elements in the of Uzbek Version of Alpamysh Epic
Author of the Thesis	Havva Gül DURAN
Advisor of the Thesis	Assist. Prof. Dr. Saidbek BOLTABAYEV
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	01.02.2023
Field of the Thesis	Turkish Language and Literature
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	131
Keywords	Alpamysh Epic, Archaic Element, Uncommon, Epic

KISALTMALAR

S.	:	Sayı
s.	:	sayfa
C.	:	cilt
TDK	:	Türk Dil Kurumu
FESL	:	Folklor Eserlerine Özgü Sözlük Lügati
ÖTİL	:	Özbek Dilinin İzahlı Lügati
ÖTS	:	Özbekçe-Türkçe Sözlük
ÖHŞ	:	Özbek Halk Şiveleri Lügati
ss	:	Sayfa sayısı
vb	:	Ve benzeri
çev.	:	Çeviren
-	:	fiil kökü
:	:	bir cümle ya da sözcükten sonra açıklama yapılacaksa

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Çalışmanın konusu Özbek Halkına ait Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un derlediği *Alpamış Destanı*'nda eskicil ve işlek olmayan unsurların incelenmesidir. Çalışmanın ağırlık noktasında, Alpamış Destanı'nda geçen eskicil ve işlek olmayan isimler, fiiller ve ekler yer almaktadır. Bu araştırmada *eskicil* kelimesi ile, kullanıldığı dönemden daha önceye dayanan ve kullanım alanı daralan veya kullanımı olmayan, Alpamış Destanı gibi birtakım folklor eserlerinde karşılaşılan unsurlar ifade edilmektedir.

Alpamış Destanı'nda geçen ancak Özbek Türkçesiyle yazılmış sözlüklerde veya etimolojik sözlüklerde bulunamayan bazı kelimeler folklor eserlerinde veya ağızlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimeler çalışmada işlek olmayan unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Anlam açısından zorluk yaşatabilecek kelimelerin örnekleri sayıca fazladır. Alpamış Destanı'nda eskicil ve işlek olmayan unsurlar tezin asıl konusunu oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmada Özbek Türkçesiyle yazılmış Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un derlediği Alpamış Destanı'nı Latin alfabesine aktararak geçmişte yaygın olarak kullanılıp günümüzde aktif olarak kullanılmayan veya kullanımdan düşmüş kelimeleri tespit etmek, anlamı anlaşılmayan eskicil kelimeleri derlemek ve anlamlandırmak amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın araştırma konusu olan 'Alpamış Destanı Özbek Varyantında Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar' konusu üzerinde yeteri kadar çalışma yapılmamış sebebiyle önem arz etmektedir. Çalışmanın temel amacı, Alpamış Destanı'nın Özbek varyantında görülen fakat günümüz Özbek Türkçesi esas alınarak kullanım alanı daralmış veya kullanımdan düşmüş eskicil ve işlek olmayan kelimeleri tespit etmektir. Alpamış Destanı'ndaki eskicil ve işlek olmayan unsurların tespiti söz varlığını geliştirme, kelimeleri doğru yerde kullanma, eskicil kelimeleri kullanıma tekrar kazandırma, yeni terimler oluşturmanın yollarını bulma gibi durumlarda katkı sağlamaktadır. Bu tür çalışmalar dönemin söz varlığı, dil yapısı ve anlam bilimi açısından önemlidir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışma sürecinde ilk olarak araştırma yöntemine başvurulmuştur. Bu yöntemle beraber ayrıntılı bir şekilde literatür taraması yapılmıştır. Özbek Türkçesiyle yazılmış konuyla ilgili makale, kitap ve sözlükler taranmıştır. Eskicil unsur, destan ve Alpamış Destanı hakkında bilgi veren kitaplardan, makalelerden, tezlerden, bildiri yazılarından ve çevirilerden faydalanılmıştır. Kaynaklara ulaşıldıktan sonra bulunan bilgiler tasnif edilmiş ve analiz yöntemine geçilmiştir. Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un derlediği Alpamış Destanı'nın Özbek varyantı Latin harfli yayımı üzerinden inceleme yapılmıştır. Metinde yer alan eskicil isimler, fiiller ve ekler tespit edilip örneklendirilmiştir. Örnekler transkripsiyonlu şekilde yazılmış, anlamı aynı olan durumlarda birkaç örnek ile sınırlandırılmış, verilen örneklerin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Temel olarak derleme, tarama ve fişleme teknikleri kullanılmıştır. Bulunan bütün bilgiler sentezlendirilmiş ve tez çalışmasının sonucuna ulaşılmıştır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Alpamış Destanı Özbek Varyantında Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar adlı bu tez çalışmasında Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un derlediği *Alpamış Destanı*'nın Özbek varyantı temel alınarak eskicil ve işlek olmayan unsurlar saptanmıştır. Söz konusu saptanan kelimelerin etkin bir şekilde kullanıp kullanılmadığını, tespit edilen unsurların eskicil veya işlek olup olmadığını Özbekçe sözlükler veya konuyla ilgili yazılan Özbekçe makaleler yardımıyla tespit edilmiştir.

1. DESTAN VE DESTANCILIK

1.1. Destan Nedir?

Destan, olağanüstü toplumsal veya bireysel kahramanlık olaylarını uzun ve manzum olarak anlatan edebi türdür. Manzum şeklinde var olan en eski halk edebiyatı mahsullerindedir. Halk edebiyatı alanında yaygın olarak kullanılan, biçim açısından koşmayla benzerlik gösteren, dörtlük sayısı muhtevasına göre farklılık içeren uzun, didaktik eserdir. Destanlar milletlerin, dil, din, tarih ve yaşam tarzı gibi ortak değerlerinin yanı sıra halkın ortak kültürünün unsurları olan örf ve adetlerini kültürel özelliklerini de içinde barındırmaktadır. Destanlar sayesinde bu ortak ve milli değerler, kültürel özellikleri gelecek nesillere taşımaktadır.

Destanlar hakkında araştırmacılar tarafından birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlar tek tek ele alındığında, çoğunlukla destan türünün niteliklerine bağlı olarak, tanımlarda birçok yönlerin ortak olduğu; kimi tanımlarda da apayrı yönlerin ifade edildiği gözükmektedir. Yapılan pek çok çalışmada benzer tanımlara yer verildiği için bu çalışmada bütün tanımlara yer verilmeyip bazı tanımlar üzerinden ilerlenmiştir.

Destan türü için farklı tanımlar yapılmıştır; bu tanımlardan bazıları şunlardır:

Şükrü Elçin'e göre: 'Destan (epos), bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe dayanan bu anonim ürünler, toplumun iradesini zaman ve mekân boyunca ellerinde tutan 'kahraman-bilge' şahsiyetlerin menkıbevi ve hakiki hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikayelerdir. Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların Kopuzlar ile terennüm ettiği: cemiyetin ortak bir yaşam görüşü ile ülkülerini aksettiren bu eserlerin teşekkülü için bir 'yaratma zemini' ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık vb. gibi büyük hadiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması lazımdır' (1986, s. 72).

Elçin yaptığı değerlendirmede destanın efsanelerden sonra doğduğunu belirtmektedir. Konu kaynakları tarih ve toplumsal hayatlar etrafında şekillenmiş, uzun, öğretici eserlerdir. Ulusların geçmişlerini, gelecek kuşaklara millet bilincinin aktarılmasında destan içerisindeki kültürel değerler etkin rol oynamaktadır.

Cevdet Kudret'e göre destanlar: 'Bir ulusun hayatını yakından ilgilendiren savaş, göç vb. gibi tarih ve toplumsal olayları anlatan uzun şiirlerdir' (1995, s. 14).

Destanın temel niteliği toplumun bütün fertlerini doğrudan ilgilendiren ya da etkileyen herhangi bir olayı, ister dar bir alan isterse çok geniş bir alanda etkili olan tarihi bir gerçekliği yansıtan manzum bir eser olduğunu belirtmektedir.

Dursun Yıldırım'ın destan tanımı: 'Günümüz edebiyatında destan kelimesi, kahramanlık konularının hakim olduğu manzum, manzum-düzyazı veya düzyazı yapıtları için kullanılan edebî bir tabirdir' (1998, s. 148-149).

Destan türü şekil bakımından manzum, düzyazı veya manzum- düzyazı şekil niteliği taşımaktadır.

Erman Artun'a göre: 'Destanlar olağanüstü ile gerçeği, efsaneyle tarihî kaynaştırarak kahramanlık olaylarını veya bazı büyük toplumsal olayları manzum biçimde dile getiren ürünlerdir. İslamiyet öncesi sözlü Türk edebiyatı ürünleri arasında en önemlisi destanlardır. Destan sözlü gelenekte oluşur, nesilden nesile aktarılırken değişime uğrar, bazen de destan oluşturan bir toplum, diğer bir toplumun içinde erirse destan metinleri zor toplanır' (2009, s. 20-21).

Artun'un tanımına göre destan içeriğinde toplumun bütün bireylerini etkileyen olaylarla beraber biz algısının oluşmasıyla ortaya çıkan kahramanlık kimliği hakimdir. Biz bilinci, tarihsel bir etkileşim süreci tarafından belirlenir. Bu iki olay destanın omurgasını oluşturmaktadır.

Mehmet Aça'nın destan tanımı ise şöyledir: 'Halkların küresel görüşlerini, tabiattaki olayları yorumlayış biçimi, yaşadıkları toplumsal ve tarihsel olayların etkilerini, var oluşlarını ve özgürlüklerini devam ettirebilmek için yaptıkları iç ve dış müdahaleleri, toplumsal yaşamla ilgili faaliyetlerini, özetle o ulusu ulus yapan bütün maddi ve manevi değerleri edebî bir lisanla ve cesurca bir tavır ile günümüz topluluğuna iletilen metinlerdir' (2002, s. 5).

Evrenin yaratılışıyla başlayan bir mitoloji; ilk çağdan beri insanların evreni yorumlama hikayelerinden doğmaktadır. Aça'nın yukarıdaki tanımına göre, destan edebi türünün mitolojiyle olan ilgisinin yanı sıra halkın dünya görüşünü açıklanmasından da bahsetmektedir. Özgürlük, halkın en önemli gereksinimidir ve bu gerçek; maddi- manevi kültürel değerlerle harmanlanarak ulusun ortak bilincini

oluşturmaktadır. Geçmiş ve gelecek kuşaklar bu bağlantı aracılığıyla iletişim kurar ve destan metni bir iletişim kanalı rolünü üstlenmektedir.

Ahmet Kabaklı'nın ifadesine göre: 'Destan, milletlerin hayatında derin izler bırakmış tarihi olaylar dönemden döneme değişmiş, idealize edilmiş ve oldukça fazla hayal ürünleri ekleyerek bilinmez hale gelmiş uzun manzum bir anlatıdır' (2002, s. 61).

Ahmet Kabaklı'nın yukarıdaki tanımına göre destanın gelişimiyle birlikte toplumun bilincini etkilemiş olayların neticesinde; ulusun ideal değerlerini içinde barındıran destanın dünyasını ortaya koymaktadır. Bu niteliklerin zaman içerisinde destanı değiştirdiğini de ifade etmektedir.

Metin Ekici'ye göre: 'Destan; bir millet veya toplumun hayatında derin bir iz bırakmış olaylardan kaynaklanıp; çoğunlukla manzum, bazen de manzum- mensur karışık; birden fazla olayın aktarımına izin veren genişlikte; usta bir anlatıcı tarafından veyahut da ustalardan öğrendiğini aktaran bir çırak tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde bir müzik aleti eşliğinde veya sadece bir ezgiyle anlatılan; sözlü olarak anlatılanlarından bazıları yazıya geçirilmiş; bir milletin veya toplumu sonuçları bakımından ilgilendiren bir kahramanlık konusuna sahip; dinlendiğinden veya okunduğunda milli değerleri, şahsi değerlerin üstünde tutmayı benimseten sözlü veya yazılı edebi yaratmadır' (2002, s. 10).

Öcal Oğuz'un destanı tanımlaması şöyledir: 'Terimlerden ve tanımlardan anlaşılacağı gibi, Türkçedeki ifadesiyle destan, ilkel ve popüler bir anlatı ortamı içinde doğan, gerçek veya hayali olağanüstü ve mitolojik kahramanların maceralarını şiir veya şarkı diliyle ve çoğu zaman bir müzik aleti eşliğinde anlatan, anonim olan veya unutulmuş bir şair tarafından oluşturulan, fakat şairin serüvenin içinde duygu veya eylem olarak yer almadığı 'edebiyat eseri' olarak karşımıza çıkmaktadır' (2004, s. 6).

Abdurrahman Güzel'e göre: 'Ulusun tarihinde yaşanmış ve iz bırakmış olayın ardından gelişmesi uzun bir süreci kapsayan eserlere destan denmektedir. Bir ulusun temel duygu ve düşünce yapısı destanın önemli bir parçasıdır. Destanlar geçmiş yaşamdaki birtakım süregelen değerlerin belirli hedefler niteliğinde geleceğe taşınmasında oldukça önemi olan sözlü ve yazılı kanıttır. Bu metinlerde bir ulusun geçmişten günümüze izlerini taşıyan ve değerlerini koruyan ortak unsurlarını saptamak mümkündür' (2003, s. 44- 45).

Ali Öztürk'e göre: 'Genellikle destanlar, halkın sıradan yaşamının önüne geçmiş kişisel sıkıntılardan uzak, ruhsal durumların yazınsal ifadeyle birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, bireylerin gereksinimlerini ifade eden şiirlerdir' (2009, s. 27).

Yukarıda verilen tanımlar doğrultusunda destan için şöyle bir tanım yapılabilir: Destanlar, bir milletin veya boyun ortak özellikleri olan gelenek ve göreneklerini, maddi ve manevi değerlerini yansıtan uzun manzumelerdir. Temel konularını bireysel veya toplumsal kahramanlıklardan alan destanlar, efsanelerden sonra ortaya konulan en eski halk edebiyatı mahsullerindedir.

Destan tanımlamalarından sonra destanın nasıl şekillendiği konusu hakkında kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Destanların oluşumunda, toplum varlığını koruma tutkusu önde gelir. Her edebi türde olduğu gibi, destanlarda da içten dışa, dıştan içe doğru uyarıcı bir güce sahiptir. Burada anlatılmak istenen 'dıştan içe' kelimesinin anlamı, bir sanatkarla çevresi arasındaki etkiden farklı bir anlam taşır. Millet bütünlüğüne yönelmiş yıkıcı ve dıştan gelen etkiler, normal olarak içten gelecek bir tepkiye yol açar. Harekete geçmiş iki toplumun benliği çarpışır, bu çarpışmada beklenen sonuç, üstünlüğü elde etmektir, bu üstünlüğü elde etmenin arkasında, milleti meydana getiren bireylerin varlığı, savunduğu değerler, düzenli bir hayatın kurulup geliştirilmesi söz konusudur. Sürekli olarak, karşı karşıya gelmiş toplum ve olaylar destanın dış yapısını oluşturur. Toplumların maddi ve manevi gücü, yaşantısı ve yaşantıya şekil veren geleneksel ve manevi unsurlar destanın örülüşünü tamamlar (Öztürk, 2019, s. 27-28).

Destanın oluşum süreci konusunda Öcal Oğuz'un düşüncesine göre; Türk sözlü geleneğinin önemli bir kısmını oluşturan destanların şekillenip bugünün dünyasına ulaşabilmesi adına farklı aşamalardan geçmesinin kaçınılmaz olması, var olan destanların araştırılmasından rahatlıkla anlaşılabilir. Ortaya çıkması konusunda gerçekleştirilen değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda beş temel başlık altında incelemek mümkündür.

İlk olarak, destanı oluşturan halkın 'destan devri' diye isimlendirebileceğimiz bir çağda yaşaması şarttır. Türk milleti bakımından bu devir, mitoloji öğelerinin toplumsal yaşamda gücünü devam ettirdiği, Bozkır kültürünün ortaya koyduğu 'Alp tipi'nin toplumsal yaşama egemen olduğu bir devirdir. Mitolojik kaynaklardaki

olağanüstülükler, insan yaşamında geçmişteki önemini kaybettiğe, toplum hayatındaki eski yerini yitirdikçe ve kahramanlığı sabit bir toplumun şahsi değerlendirmelerine dayanan motiflere yer verdikçe ‘destan devri’ ilerleyişinin durması ile birlikte ‘hikaye devri’ yerini almaktadır.

İkinci olarak, destanı oluşturan topluluğun bir sözlü geleneğinin var olması şarttır. Kültür öğelerinin, edebi ürünlerin nesilden nesile iletiildiği sağlam bir sözlü gelenek çevresinin olması, destanın ilerlemesini devam ettirecektir.

Üçüncü olarak, destanın oluşumuna esin veren temel bir olayın gerçekleşmesi şarttır. Halka nüfuz eden veya kurguladıktan sonra halkta derin bir etki yaratan bu olay sözlü gelenek ortamında sunulmalı ve zenginleştirilmelidir.

Dördüncü olarak, gerçekleşen bu olay bir şair tarafından edebi bir eser şekline getirilmelidir. Bu eser şairden şaire, nesilden nesile geçerek, sözlü gelenek sahasında devam ettirilmelidir.

Beşinci olarak, halkın, ‘destan devri’ olarak isimlendirdiğimiz sürecini tam anlamıyla bitirmeden sözlü gelenekte varlığını sürdüren bu metin saptanmalıdır. Destan devri tamamlanmış olan toplumlarda saptanmış olan, bir diğer deyiş ile yazıya dökülen metinlerin, toplumun içinde bulunduğu çağın bir sonucu olarak ortaya çıkacağını kabul etmeliyiz (2000, s. 51-53).

Destanların oluşumuyla ilgili net bir tarihten bahsedemeyiz fakat ilk insanların yaşam felsefesi etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz.

Türk boylarının destanlarının her birinin farklı bir tarihsel dönemde oluştuğunu dile getirmekte fayda vardır. Aynı zamanda her destanın benzer tarihleri sonucunda benzer şekilde yazıya geçirildiği de söz konusu olamaz. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse Türk boylarının ortak olarak yaşadıkları ‘destan devri’ yoktur. Her Türk boyunun destan oluşturma nedeni yaşadıkları coğrafyadaki tarihi dönemlerle ilgilidir ve bu tarihi dönemler her Türk boyu için farklı süreçlerdir. Destanların oluşumunda belli bir tarihsel olayın yaşanmış olması ve bu olayın söz konusu destanın oluşturulduğu toplumun hafızasında iz bırakacak nitelikte bir öneme sahip olması gerekliliği kesinlikle kabul edilmelidir. Türk boyları arasında genel adları ‘destancı’ olan sanatçılar tarafından işlenip, sahip olunan edebi gelenek içinde anlatılmaya

başlanarak bir kahraman etrafında teşekkül ettirilen edebi esere dönüştürülmüştür (Aça- vd, 2015, s. 164-165).

Destanların teşekkülü olayların içerisinde meydana gelen motifler genel olarak, tarihi olaylara ve gerçek yaşantıya dayandığı gibi bir taraftan da psiko-sosyal hayatın yapısına ve amaçlarına dayanmaktadır. Bu özellikleri ile destanlar teşekkül ettikleri dönemin toplum özelliklerini taşırlar. Şunu da kabul etmek gerekir ki, destanlar hiç de teşekkül ettikleri gibi uzun zaman aynı yapıda kalamazlar. Destanlar genellikle toplumun bünyesinde gelişip teşekkül ettiklerinden ve ağızdan ağıza nesilden nesile aktarıldıklarından zaman içinde değişikliklere uğramışlardır (Öztürk, 2019, s. 28).

Destanlar zengin halk motiflerini barındırmasıyla milli kültür ve kimliğimizin güçlü bir taşıyıcısıdır.

1.2. Destan Anlatma Geleneği

Destan anlatma geleneği, Türk toplumlarında yaygınlaşmış, varlığını halen devam ettirilen diri bir gelenektir. Geleneğin en karakteristik özelliği dinamik olması ve süreklilik arz etmesidir.

Sözlü kültürde oluşturulan destanların günümüze ulaşmasında en önemli görevi, destanları sözlü olarak icra eden destan anlatıcıları üstlenmiştir. Destan anlatıcısı, toplumsal şuurun sözcüsü konumunda kültürel hafızadan beslenerek her icra esnasında destanı yeniden oluşturur. Anlatıcı, dinleyici kitlesine, icra ortamına ve kendi sosyal, siyasal ve ekonomik durumuna bağlı olarak meydana gelen değişimlerden destana yeni bir şekil kazandırır. Tüm dünya kültürlerinde olduğu gibi; Türk sözlü geleneğinde de ilk anlatmalar dini, mistik ve mitolojik bir boyuta sahiptir. İlk sözlü oluşumların ataları ‘Şaman’, ‘Kam’, ‘Baksı- Bahşı’, ‘Ozan’ gibi isimleri olan dini-büyüsel görevlere ve kutsal kimliğe sahip anlatıcılardır. Şaman anlatmalarında ve şaman dualarındaki birçok unsurla, şamanlık ve mitik devirdeki gökyüzü ve yeryüzündeki varlıklarla ilgili farklı motifler hem şamanlar hem de destan anlatıcıları tarafından kullanılmıştır. Destan anlatıcıları çok az farklılık göstermekle birlikte hemen hemen Türk boylarının hepsinde yetişme şekli şöyledir; Usta-çırak ilişkisi içerisinde kuşaktan kuşağa aktarılan bu geleneğin günümüze dek ulaşmasında icra

ortamının korunmasını mümkün kılan inanışların da etkili olduğu öngörülmektedir (Akyüz, 2011, s. 16- 17).

Destan anlatıcısı için: Yakutlar ‘oyun veya olonghohut’ Anadolu ve Azerbaycan Türklerinde ‘Aşık, Ozan’, Türkmenlerde ‘Dassançı ve Bağşı’, Kırgızlarda ‘Comokçu, Manasçı’, Kazaklarda ‘Akın, Cırışı ve Cırav’, Karakalpaklarda ‘Jırav, Baksı’, Uygurlarda ‘Meddah, Dastançı’, Tatarlarda ‘Çaçan’, Başkurlarda ‘Sasan’, Altay Türklerinde ‘Gayçı veya Kayçı’, Özbeklerde ‘Bahşı, Şair’, Tuvalar ‘Tool’, Tofalar ‘Ülegerçi’ olarak adlandırılmaktadır.

Sovyet dönemi öncesinde destan anlatıcısı için Kırgızlarda kullanılan terim, ‘kahramanlık destanı’ anlamına gelen ‘jomok’ veya ‘comok’ kelimesinden türetilmiş ‘jomokçu’ kullanılırken, Kırgız Türklerinin en önemli kültür mirası olarak kabul gördükleri Manas destanı anlatıcıları için ‘Manasçı’ adı kullanılmaya başlamış ve bugün de bu ad kullanılmaya devam etmektedir (Akyüz, 2011, s. 19).

Karakalpaklar arasında hal şairlerine ‘jırav’ ve ‘baqsı’ adı verilmektedir. *“Baqsı (bahşı) kelimesi Türk dünyasında eski bir sözdür. Birkaç Türk dilinde, mesela Kazak dilinde, Şamana ‘bahşı’ denilir; başka Türk dillerinde, mesela Eski Uygur dilinde, ‘bahşı’ sözünün anlamı ‘bilge, ruhani adam’ dır ve başka dillerde, mesela Türkmen ve Karakalpak dillerinde ‘bahşı’ kelimesi halk şairi manasına gelir. Karakalpaklar arasında baqsı, dutar ile şarkı söyler ve destanlar anlatır. Genel olarak baqsı başka bir müzisyen ile çalar; bu müzisyen ‘ğircek’ denilen bir yaylı çalgı ile eşlik eder”* (Reichl, 2008, s. 67).

Karakalpak geleneklerinde müzik unsurlarının kullanılması ve vurgulanması müziğin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Karakalpak destan anlatıcılarının diğer adı ‘jırav’dır. Bu kelime şarkı, türkü anlamlarına gelen ır/yır/jır kökünden türetilmiş olan bir kelimedir. Kazaklar arasında da kullanılmaktadır. Bu kelimeyle ilgili Eski Türkçede ‘ır/yır’ ve ‘ırçı/yırçı’ kelimelerinde ‘şiiir’ ve ‘şiiir söyleyen’ anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Aynı kökten türetilmiş olan ‘ırçı’ kelimesi Kırgızlar tarafından hala günümüzde kullanılmaktadır (Akyüz, 2011, s. 19).

Kazak Türklerinde destan anlatıcısına ‘cırav’ ve ‘akın’ ismi verilmiştir. Kahramanlık konulu destanları hikaye etmekle beraber daha fazla aşk temalı destanları veya sosyal yaşama dair destanları hikaye etmişlerdir. Cıravlar, daha çok uzun soluklu kahramanlık destanlarını kopuz ile birlikte ‘cır’ adı verilen nazım şekliyle

anlatırlarken, akınlar dombırayla birlikte ‘öleng’ adı verilen nazım şekliyle sunmuşlardır (Aça-vd, 2015, s. 168).

Bu isimler arasında en çok kullanılan terim akındır. Akın kelimesinin ‘öğretici, duacı, hatip’ anlamlarına gelen Farsça ‘akun’ kelimesiyle bağlantılı olduğu geniş kitlede kabul edilen bir görüştür (Akyüz, 2011, s. 19).

Tatar Türkleri arasında destan anlatıcısına ‘Sasan’ veya ‘Sesen’ adı verilirken, Başkurtlar arasında destan anlatıcısına ‘Susan’ adı verilmektedir (Aça-vd, 2015, s. 168).

Türkmen ve Karakalpak Türkleri arasındaki destan anlatıcılarına ‘baksı’, ‘bahşı’ ismi verilmektedir. Kamlık ve şamanlıkla ilgili olduğu kabul edilen ‘bahşı’ kelimesi, Eski Uygurcada ‘‘bilim adamı, öğretmen’’ özellikle de ‘Budist bir öğretmen’ anlamlarında kullanılmaktadır. Bahşı kelimesi özellikle Türkmenler arasında en fazla kullanılan terimdir (Akyüz, 2011, s. 19).

Bahşı kelimesi günümüz Türk lehçeleri tarafından günümüze kadar korunmuştur. Türkmen, Özbek, Karakalpak Türkçelerinde bahşı kelimesi sözlü destani şiir söyleyicisi, Karakalpak Türkçesinde ise daha dar bir anlamda destani şiir söyleyicisinin bir tipini ifade eder. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde baksı/bahşı ‘şaman, büyücü, falcı’ anlamlarını taşımaktadır (Reichl, 2011, s. 66). Bahşı maddesinde bu konu daha detaylı ele alınacaktır.

Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin geleneklerinde yer alan destani şiir anlatıcıları ifade etmek için kullanılan ‘aşığ’ terimi Arapça ‘ışk’ kökünden türetilmiştir. İstisnai durumlarda ise ‘aşık’ terimi bazı mutsuz aşk hikayeleri nedeniyle gezip dolaşan ‘aşık- şair’ haline bürünmüş bireyi temsil eder. Aşığ/aşık yalnız destani şiiri değil, aynı zaman da coşkun şiirleri de icra eder (Reichl, 2011, s. 66).

Edebi bir tür olarak destan kendisini oluşturan, söyleyen genç kuşaklara öğretip aktaran ve kısaca ‘destancı’ adı verilen sanatçı tipine bağımlı bir türdür. Destan metinlerinde meydana gelen değişim ve gelişmeler, bu metinlerin yüzyıllar boyunca toplumlardaki sosyo- ekonomik, sosyo- kültürel, ekonomik ve dini hayatın durumlarında meydana gelen değişimlerden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Türk Dünyası’nda destan anlatıcılarına verilen farklı isimleri inceleyeceğiz (Aça-vd, 2015, s. 168).

Bu anlatıcı tipleri, ‘bahşı/baksı, akın, aşık, meddah’ dört başlık altında inceleyeceğiz:

1.2.1. Bakşı/ Bahşı

Baksı (bahşı) kelimesi Türk boyları arasında eski bir sözdür. Birkaç Türk dilinde farklı şekil ve anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Mesela Kazak dilinde şamana ‘bahşı’ denir. Eski Uygur dilinde ‘bahşı’ sözünün anlamı ‘bilge, ruhani adamdır. Kazak ve Kırgız Türklerinde ‘sihirbaz, büyücü, halk hekimi’ manasında kullanılmaktadır. Türkmen ve Özbek dillerinde ise ‘müzisyen, destan anlatıcısı’ olarak kullanılmaktadır. Karakalpak lisanlarında ‘bahşı’ sözcüğü halk ozanı anlamında kullanılmaktadır. Karakalpaklar içerisinde bahşılar, dutar eşliğinde şarkı söyler ve destanları dile getirirlerdi. Genellikle bahşılar farklı bir müzisyen eşliğinde çalar; bu müzisyenler ‘ğircek’ adı verilen bir yaylı çalgıyla sanatlarını icra etmektedirler (Reichl, 2008, s. 67).

Bu gelenekte müzik önemli rol oynamaktadır hatta başroldedir. Bahşı/baksı konusu hakkında en kapsamlı bilgi 19.yüzyılda Armin Herman Vambéry’in Türkmenistan’ı ve Semerkant, Buhara, Hive, Tarhan gibi önemli merkezleri dolaştığı meşhur seyahat notları arasında mevcuttur (Şahin, 2006, s. 438). Vambéry, seyahati hakkında yazdıklarında “*Türkmenler için en büyük zevk, bahşının gelişi ve dutar eşliğinde Köroğlu veya Mahdum Kulu türkülerini icra etmesidir*” der (Akyüz, 2011, s. 20).

Hayatını destan anlatımı (destancı) ve şiir söyleme (termacı) üzerine kuran bahşılar sosyal hayatın içerisinde icrasını gerçekleştirmektedir. Bahşının kendisi de sanatını icra ettiği sosyal hayatın bir parçasıdır, bahşı da sosyal hayatta belli bir statüye sahiptir. Bahşılar toplum hayatında öncelikli statüsü sanatkar konumundadırlar, ancak hayatlarını sadece bu uğraşla devam ettirmemişlerdir, günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmek için farklı mesleklerle de (çiftçilik, hayvancılık, çobançılık) ilgilenmişlerdir.

Bu durumda dinleyicilerin, bahşılık sanatını ekonomik açıdan değil, yaptıkları sanatın destekleyicisi niteliklerinde olduklarını göstermektedir. Ancak bahşılık geleneğinde, bahşılardan ekonomik hayatına katkıda bulunan ve sanatlarını, icralarını ve

toplum içindeki statülerini etkileyen en önemli ve etkili yollardan biriside çeşitli vesilelerle dinleyiciler veya ustalar tarafından verilen hediyelerdir (Şahin, 2006, s. 438).

Dinleyiciler aracılığıyla icralarını devam ettiren bahşılar, sunmuş oldukları sanatlar neticesinde dinleyicilerden bazı karşılıklar istemektedirler. Bu istekler bazen saygı bazen dikkat ve takdir bazen de maddi bir boyuta sahip olabilmektir. Bahşıların kabul ettikleri hediyeler de bu karşılıkların sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Bahşılık geleneğinde hediyelerin ilk fonksiyonu, bahşının ekonomik hayatına katkı sağlamasıdır. Bir diğeri ise bahşının sanatını anlamlı ve saygın kılan sembolik anlamlar taşımasıdır. Çıraklık dönemini bitiren bahşının ustasından veya usta bahşılardan aldığı hediyeler onun ustalığını, etkinliğini gösterdiği gibi dinleyicinin önündeki konumunu da sağlamlaştırır (Alsaç, 2011, s. 10).

Özbek Türklerinde destan anlatımı sonbaharla ilkbahar arasındaki zaman dilimi içerisinde yapılmaktadır. Böylelikle genel uğraşları çiftçilik olan dinleyiciler ile çiftçilik ve çobanlıkla uğraşan bahşılar, günlük işlerinden geri kalmayarak da ekonomik hayatlarına ek bir katkı sağlamışlardır (Şahin, 2006, s. 441). Bahşıların sanatlarını icra ettikleri ortamlar ile ‘aşık’ların, akın’ların, jırav’ların, manasçı’ların, toolçu’ların’ sanatlarını sergiledikleri ortamların birbirinden pek de farkı yoktur.

Anadolu bölgesinde aşıklar, köy odalarında, uzun kış gecelerinde, Ramazan aylarında, kahvehanelerde sanatlarını sergilerken Türk dünyasının uzak bölgelerinden olan Tuva bölgesinde destancılar (toolçu), günlük çalışmaların devamında çadırlarda, av esnasındaki dinlenme zamanında, yeni dünyaya gelen çocuklar için hazırlanan ziyafetlerde, yeni yıl kutlamalarında ve cenaze merasimlerinde şiirlerini icra ederler (Şahin, 2006, s. 438-439).

Sözlü kültürde uzun yılların birikimi sonucu oluşan ürünü gelecek nesillere iletebilmek için ustaların çırak yetiştirmesi bilinen yöntemlerden biridir. Hemen hemen geleneksel hayatın bütün alanlarında yer alan usta çırak ilişkisi var olanı aktarmaya dayanmaktadır. Bahşılık geleneğinde de usta çırak ilişkisi usta bahşıların şiir alanına yatkın, kendi alanında ilerleyebilecek öğrencileri, çırak olarak yetiştirmişlerdir. Bahşıların şiir söylemesi, destan anlatması ne kadar önemliyse çıraklık eğitiminde de önemli bir ölçüt olarak görülmüştür. Bu gelenekte ve diğer bütün geleneklerde görüldüğü gibi bahşı olmanın iki yolu vardır. Bunların ilki usta bahşının yanında

çıraklık yaparak ondan bahşılık sanatını öğrenmesi diğeriye rüya yolu ya da olağanüstü olaylarla bahşı olmasıdır. Usta çırak aşaması sonucunda usta bahşının çırağına eğitimini başarıyla tamamladığını, bahşılık görevini tek başına yapabileceğine dair cüppe, dutar veya bir dombıra armağan eder. Karakalpak Türklerinde de eğitimini başarıyla tamamlayan öğrenciye jırav olduğuna dair özenle yaptırılan kopuz yahut tanınmış bir jıravın kopuzu armağan edilir. Böylelikle öğrenci, çıraklık döneminden bahşılığa adım atmış olur. Bahşı ismini alarak usta çırak ilişkisini devam ettirebilmektedir (Şahin, 2006, s. 443).

Özbekistan'ın farklı bölgelerinde 'yüzbaşı, saki, sazende, sannavçı, dastançı' isimlerini alan fakat yaygın olarak 'bahşı' olarak adlandırılan destan anlatıcıları, Özbek destan geleneğini 'destan mektebi' adı verilen çeşitli ekoller oluşturabilecek düzeye getirmişlerdir. Özbek bahşılık geleneğini diğerlerinden ayıran en önemli özellik farklı mekteplere ayrılmasıdır. Bu mektepler bahşılarda bulunduğu coğrafi bölgeye göre adlandırılmaktadır: 'Korgan', 'Bulungur', 'Şehrisebz', bunların en önemlileridir. Aynı zamanda bu mektepler kendilerine ait bir destan ekolünün oluşumunu sağlamıştır. Özbek destan anlatıcısının repertuarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Günümüzde bir Özbek bahşısının repertuarı yaklaşık beş ile on destandan oluşmaktadır. Eski bahşılarda ise otuz, kırk destanı repertuarında tuttuğu bilinmektedir. Bunun sebebi usta çırak ilişkisinin zayıflaması olarak görülebilir (Akyüz, 2011, s. 20).

1.2.2. Akın

Kazak Türklerinin sözlü geleneğinde yer alan destan anlatıcılarından birisi de akındır. Farsça ahund kelimesinden türetilen akın 'hatip, öğretici, duacı' anlamlarını karşılamaktadır. Akın sözcüğü genellikle Kırgız ve Kazak Türkleri bölgesinde yaygın bir şekilde kullanılan terimdir (Üçüncü, 2006, s. 40).

Türkiye Türkçesindeki şair kelimesine eş değer gelen 'akın' Kazaklar arasında hem şair hem de destani şiir söyleyişi anlamında kullanılmaktadır. Akın terimi irticalen şiir söyleyen şair karşılığında da kullanılmaktadır. İrticalen söyleme terimi farklı şekilleri ifade eder. Bu terim ezberleme ile zıttır, irticalen söyleme destancının bir şiir veya metni ezberlememesini öne çıkarır. Destancı şiir veya destani şiiri yeniden düzenleme yahut yeni destanlar oluşturma yeteneğine sahiptir (Reichl, 2011, s. 77-78).

Akın ve akıncılık kavramları kültürel bir etkileşim yoluyla farklı sahalarda da kullanılmıştır bu da kültürel bir zenginliğin ifadesidir. Akıncılık geleneği hem Kazakistan'da hem de Doğu Türkistan'da yaşayan Kazak bölgesinde de varlığını devam ettiren bir gelenektir (Alsaç, 2011, s. 13).

Türkiye sahası aşıklık geleneğinde olduğu gibi Kazak akıncılık geleneğinde de karşılıklı atışma oldukça ilgi gören bir anlatım biçimidir. Bunu başarabilen akınlara 'aytis' denilmektedir. Aytis sözcüğü; atışma, karşılaşma, deyişme anlamlarını karşılayan bir kelimedir. Akınların çaldığı müzik aletinin ismi dombıradır. Dombıranın sesine ise 'küy' denmektedir. Nasrattınoğlu, Kazakistan'da tanıdığı veya bir arada bulunduğu kişilerin çoğunluğunun az veya çok derecede dombıra çalabildiğini söylemektedir (Nasrattınoğlu, 1993, s. 260-261).

Akınların sanatlarını icra edişine 'akınlar aytısı' denir. Aytis akınların bilgi, zeka, şiir veya türkü söyleme rekabeti içerisinde buldukları ortamdır. Aytislar dinsel ve tarihsel konularla birlikte insan yaşamındaki sıradan olayları da anlatırlar. Aytısın 'Kız ben Jigit Aytısı' (Genç Kız ve Yiğit Atışması), 'Din Aytısı' (Din Temalı Şiirlerle Atışması), 'Jumbak Aytısı' (Bilmece Atışması), 'Akınlar Aytısı' (Akınlar Arasındaki Atışma) gibi birçok çeşidi mevcuttur (Reichl, 2011, s. 79).

Kazakistan'da akının yerini daha iyi anlayabilmek için onun 'jırşı' ve 'ölengeşi' isimlerindeki anlatıcılardan farkını ortaya koymak gerekir. Jırşı ve ölengeşiler şiir veya destanları ezberleyen ve aynen tekrar eden, doğaçlama niteliği olmayan, yaratıcılıktan uzak olarak kabul edilirken akın, şiir veya destani şiirin belirli bir kısmını yeniden oluşturma ve doğaçlama yönü güçlü olan destan söyleyicisi olarak kabul görür. Akınlar, yukarıdaki paragrafta belirttiğimiz aytıslar gibi destan veya şiiri yeniden oluşturup ortaya çıkaran sanatçı kimlikleriyle beraber ustalarından ezberledikleri şiir ve destanları hatasız bir şekilde ifade eden kimliğe de sahiptirler (Akyüz, 2011, s. 22).

Adayın akın olabilmesi için şaman ve aşıklarda olduğu gibi birtakım farklı aşamalardan geçmesi gerekmektedir. Kazak akıncılık geleneğine göre akıncılık; rüya yoluyla, usta- çırak ilişkisiyle, dua yoluyla, sülalesindeki akınların yolundan giderek, nesilden nesile aktarma yoluyla veya bunların dışında çalışarak kendini yetiştirme şeklinde kazanılır (Üçüncü, 2006, s. 40-41).

Kazak destan anlatıcısı olan akınlar, kahramanlık destanlarından daha çok aşk konulu destanları anlatan, icra eden sanatçılardır. Akınlar destanlarını genellikle manzum şekilde söylerler ve anlatımlarında ‘dombıra’ ismini verdikleri müzik aletiyle eşlik ederler. Akınlar günümüzde daha çok düğün, toy ve daha farklı özel gün ve törenlerde çalıp söyleyen ve bu tür toplantılarda destan anlatan Kazak halk sanatçılarıdır (Üçüncü, 2006, s. 40).

1.2.3. Aşık

XV. yüzyıla kadar varlığını sürdüren ozan kelimesi yerine XIII. Yüzyıldan itibaren başlayarak varlığını yavaş yavaş yerleştiren ve XVI. yüzyılda iyice belirginleşen aşık terimi, bu yüzyıldan itibaren belli başlı niteliklere sahip şairlerin genel adı olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren göçebe ve köylü halk arasında varlıklarını devam ettiren ve eski bir geleneğin son temsilcileri olarak görülen kopuz eşliğinde kahramanlık türküleri ve destanları okuyan ozanlardan kendilerini ayırmak isteyen saz şairleri, aşık unvanını almışlardır (Akyüz, 2011, s. 22).

Aşık terimi, yaygın bir şekilde saz şairi veya halk şairi anlamında kullanılmaktadır. Şiirlerini, türkülerini saz eşliğinde seslendirerek halk dilini yalın ve şairane bir tarzla ifade eden aşıklar, halk söyleyişlerini estetik ve istekli bir şekilde kuşaktan kuşağa nesilden nesile aktarmışlardır (Alsaç, 2011, s. 14). Toplumsal hayatta düzenin değişmesiyle beraber ozan ve kamda sanatçı kimliğiyle ilişkili olarak yeni bir anlam kazanmaktadır. Türk ozanı yerleşik bir yaşamla birlikte aşık ismini alır. Göçebe hayat tarzından yerleşik hayat tarzına geçişle birlikte yeni bir toplum düzeninin kurulması kasaba ve şehirlerin büyük ölçüde kurumunu ve oluşumunu, destan anlatıcısı ozanın yerine aşık tipine geçilmesini sağlayan en büyük ve köklü etkidir (Artun, 2009, s. 55).

Boratav, aşık terimini ‘halkın anlayabileceği dilde yazan daha çok hece veznini kullanan saz çalarak diyar diyar dolaşan çok defa aşık ismiyle kalem şairlerinden, divan şairlerinden ayırt edilen şairler’ olarak tanımlamıştır (1982, s. 177).

Aşıklık geleneği ve gelenek temsilcileri hakkında yapılan çalışmalar da gelenek temsilcilerinin farklı isimlerle adlandırıldıkları bilinmektedir. Tarihi dönemler

içerisinde gelenek temsilcilerine verilen ‘aşık, badeli aşık, Hak aşığı, Hak şairi, halk aşığı, halk şairi, ozan, halk ozanı, saz şairi, sazlı ozan,’ gibi adları sıralayabiliriz.

Umay Günay, destan anlatma geleneğini devam ettiren aşıkların en önemli özellikleri arasında doğaçlama yeteneğine sahip olması gerektiğini ileri sürmüştür (1990, s. 32).

Aşıklar, kendilerine has bir destan ritmi oluşturarak dinleyicisiyle birlikte coşar. Özellikle mekanlar halkın bir arada olduğu yerlerdir. Bunlar; büyük ve küçük şehir ve köylerdeki kahvehanelerde, Ramazan aylarında, düğün ziyafetlerinde, köy odalarında, uzun kış gecelerinde aşığın coşkuyla dinlendiği ortamlardır. Aşık, sanatçı kimliğiyle sözleri yeniden işleyerek vücuda getirmektedir. Ustalar, meşhur anlatıcı unvanını uzun dönem süren çıraklık eğitimden sonra kazanırlar. Sanatlarını sergilemelerine karşılık olarak, sanatçıların kazancı, bir miktar ücret veya çeşitli hediyeler şeklindedir. Kahvehanelerde sanatlarını sergileyen aşıklar kahvehane sahibiyle belli bir miktar ücret üzerinden anlaşır. Ramazan ayında ise bu ücret ay boyunca geçerlidir (Alsaç, 2011, s. 15-16).

Aşıklık geleneği genel hatlarıyla XVI. yüzyılda şekillenerek bugünkü yerini oluşturmaktadır. Aşıklık terimi günümüzde de aynı şevk ve heyecanla devamlılığını sürdürmektedir. Aşıklar, kendilerine has hazırlanan günlerde; geleneksel bir şekilde yeteneklerini sergilerler (Akyüz, 2011, s. 23).

1.2.4. Meddah

Arapça ‘medh’ kökünden gelen ‘madaha’ kökünden türetilen, methedici (övücü), Türk kültüründe taklit yoluyla hoş hikayeler anlatarak halkı eğlendiren sanatçıya meddah adı verilmektedir. XV. yüzyıldan itibaren meddah ismi, kahramanların maceralarını anlatan ve böylece onların metihlerini yapan sanatçılar arasında, kıssahanla aynı manaya gelmek üzere kullanılmaya başlanmıştır (Köprülü, 1999, s. 371).

Meddahlığın, Türk toplumu içerisinde iki kaynaktan geldiği tespit edilmiştir. Bunların ilki Şamanizm, ikincisi ise İslam kültürünün oluşturduğu dini geleneklerdir (Akyüz, 2011, s. 23). Meddahın anlattığı hikayeler gerçeklikle karakterize edilir. İceraları sade bir nesir olup türkü söylemez ve saz eşliğinde icralarını yapmazlar.

Bundan dolayı diğer destan anlatıcılarından ve Türk aşıklarının şiir ve düzyazılarından oluşan anlatımlarından oldukça farklıdır (Reichl, 2011, s. 92). Ancak bu yönüyle aşıklardan ayrılan meddahlar destan anlatımlarını, aşık geleneği destan anlatıcılarından öğrenmişlerdir. Geleneksel Türk halk tiyatrosu çevresinde meydana gelen meddah; öykü, destan, masal gibi anlatmaya bağlı edebi türleri özgün bir dille ifade ederek anlatmaktadır (Alsaç, 2011, s. 16). Ozanların, aşıkların kahvehanelerde, köylerde, kasabalarda yaptığı şiir veya destani şiir anlatma işini şehirlerde meddahlar üstlenmiştir. Önceleri Arap ve İran kültüründen taklit yoluyla gelen meddahlık, zamanla Türk geleneksel anlatım türleriyle bir araya gelerek zamanla kendi kişiliklerine ait tarz geliştirmişlerdir (Akyüz, 2011, s. 23- 24).

‘Tarihsel dönemlerle bağlantılı olarak meddahlık; Peygamber’i öven, ehl-i beyti topluma anlatan kişileri kapsamaktadır. Ehl-i beyt’e hizmet etmeleri düşüncesiyle çevrede ve sosyal hayatta meddahlar saygın bir yere sahiptir. Var oldukları çevrelerin örf, adet, lisan ve kültür değerlerini sanatlarında ana konu olarak kullanırlar. Geleneksel Türk meddahlık geleneği İslam dininin mistisizmi, Arap ve ozanlık kültürünün etkisiyle meydana gelmiştir. Peygamber’i ve onun ehl-i beytini övmenin yüceltilmiş amacı, meddahlığın Türk toplumu arasından geniş kitlelere ulaşmasında etkili olmuştur’ (Alsaç, 2011, s. 17).

Başlarda hemen hemen bütün sanatlarında dinsel içerik gösteren meddahlar, Arap topluluğundan Türklere aktarıldığında, Türklerin geleneksel halk hikayesi anlatıcılarının niteliğiyle bir araya gelerek daha fazla din dışı güncel ve günlük insan yaşamıyla bağlantılı hikayeler, masallar, fıkralar, kahramanlık destanları içermektedir (Nutku, 1976, s. 168-170).

Meddah tipindeki diğer anlatıcıları ifade etmek için kullanılan Türkçe farklı terimler ise, ‘Kıssahan’ veya ‘Şehnamehan’dır. Bu anlatıcılar Fars ve Arap geleneklerine dayanan tercüme hikayeleri anlatmaktadır. Bu tipteki anlatıcılar, Firdevsi’nin Şehname’sinden hareketle ‘Şehnamehan’, ‘Şehname anlatıcısı’ adlarıyla da ifade edilmiştir. Bu tip anlatıcıların dağarcıkları daha önce bahsedilen gazavatnamelerini de kapsar. ‘Kıssahan’ veya ‘Gıssa-han’ Arapça ‘kıssa’, ‘hikaye’ ve Farsça ‘han’, ‘okuyucu’ anlamlarına gelmektedir. Tıpkı meddahlar gibi, Orta Asya ‘da da görülür (Reichl, 2011, s. 92).

Türk halk kültürünün geleneksel gösteri sanatı olan meddahlıkta; sanatçı sahnesini, sahne dekorunu ve kıyafetlerini kendisi tasarlayarak farklı karakterleri ve tipleri canlandırmaktadır. Meddahlar genellikle aksesuar seçimlerinde mendil ve asa kullanır. Meddahlar, Türk kültüründe sanatları genellikle uzun kış akşamlarında kahvehanelerde sanatlarını dinleyicileri karşısında sergilerler. Türk kültüründe ramazan akşamlarının ve kahvehanelerin vazgeçilmez eğlence ustası olarak bilinir. Meddahlar sanatlarını dört kısım olacak şekilde ayarlar. Bunlar; başlangıç, açıklama, senaryo ve bitıştır. Sanatlarını icra etmeye başlamadan önce dinleyiciye selam verip tekerlemeyle söze devam eden meddahlar ‘Hak dostum hak! diyerek ve asalarını yere vurarak izleyicinin dikkatini toplar ve hazır hale getirir. Olayın, kahramanların ve mekanın tanıtılması açıklama bölümünü kapsar. Senaryo olarak isimlendirilen kısım da hikayenin dramatize edilerek anlatıldığı bölümdür. Bitiş kısmı, vakanın özetini anlatan bir kıssadan hisse ile sonlanır (Alsaç, 2011, s. 16-19).

Türk tarihi boyunca meddahlık geleneği, Arap ve Orta Asya ozanlık/aşıklık geleneği ile birleşip gelişerek yeni bir şekil kazanmıştır. Ozanlık, aşıklık geleneklerinden izler taşıyan meddahlık dil ve şekil bakımından kendine özgü bir karakter oluşturmuştur. Seyircisi halk olan meddah, toplumun duygu ve düşünce yapısına göre hikaye, efsane, destan vb. edebi ürünler anlatmıştır (Alsaç, 2006, s. 19).

2. ÖZBEK DESTANCILIK GELENEĞİ VE ALPAMIŞ

Özbek Türkleri, üretken düşünce yapısı ve duygu dünyasının zenginlikleri ile Türk sözlü anlatım geleneğine değerli katkılarda bulunmuştur. Özel konuma göre ticari, mali, siyasi vb. zenginliklerinden faydalanan Özbek destan geleneği, Türk sözlü anlatım geleneği içinde kıymetli bir konuma sahiptir. Özbek Türkleri, Türk sözlü anlatım geleneğinin oluşmasında olduğu kadar, destan anlatma geleneğinin gelişmesinde, zenginleşmesinde ve korunmasında da önemli rol oynamaktadır.

Türk sözlü geleneğinin önemli bir parçası olan ve Özbek Türklerinin de önemli katkılarda bulunduğu destan anlatma geleneği içerisinde *Oğuz Kağan*, *Dede Korkut*, *Manas*, *Alpamiş*, *Köroğlu* gibi abide eserler oluşturulmuş ve bu yapıtlar günümüze kadar ulaştırılmıştır. Türk destancılık geleneğinin kuşaktan kuşağa yaşatılarak günümüze kadar gelmesinde ki en büyük etken destan anlatıcılarına aittir (Fedakar, 2003, s. 1). Özbek destancıları, kendi geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalarak icralarını sunarken, hem Türk kavimleriyle yapılan mücadeleleri anlatır hem de kendi kavimlerinin olaylarını anlatırken yer yer unutulmuş temalarla birleştirerek yeni bir emisyon oluşturmuşlardır. Böylece Türk sözlü anlatım geleneğinde birbirine benzeyen destan veya aynı birçok destan metni oluşturulmuştur.

Alpamiş Destanı'nın tam metni veya destanın bazı parçaları olmak üzere otuz üç eş metninin, yirmi sekiz ayrı destan anlatıcısından düzenlenmiş olması (Mirzayev, 1968, s. 146) veya *Köroğlu*'nun Özbekistan'da derlenen elli dokuz kolunun bulunması (Mirzayev, 1998, s. 67) destancılık geleneğinin büyük bir çeşitliliğe hakim olduğunun göstergesidir. *Alpamiş* ve *Köroğlu* gibi destanların birçok anlatıcısının bulunması destanın farklı şekillerde anlatılmasına, birçok varyasyonun oluşmasıyla birlikte çeşitlilik ve zenginlik katmasına yardımcı olmuştur. Bu durumda destan yazarlarının destan geleneğini çeşitlendirdiği söylenebilir. "*Özbek destan anlatıcılarının repertuarlarından düzenlenen seksenden fazla destan metni mevcuttur. Bu destanlarının sayısı, eş metinleriyle beraber, üç yüze ulaşmaktadır*" (Mirzayev, 1979, s. 17). Bu sayının sadece yaratılan destanlardan oluştuğu ve derlenmeyen destanların da var olduğu düşünüldüğünde; Özbek sözlü anlatım geleneğinin çeşitliliği destanlarda kendini göstermektedir.

2.1. Özbek Destan Anlatıcılarına Verilen Adlar

Özbek destanlarını icra eden kişilere genellikle dâstânçı denilmektedir. Özbek destan geleneği anlatıcıları için genellikle bahşı kavramı kullanılır. Bununla birlikte destan anlatan kişileri tarif etmek için *destancı, şair, yüzbaşı, saki, sennavçi, sazende, sazçı, halfe, telkinçi, kıssahan, jirav, jirci, akın, ahun* (Baydemir, 2016, s. 542) gibi terimlerde mevcuttur. Bu terimler bölge ve ağızlara göre kullanılmaktadır. Eskiden Özbeklerde farklı anlamlarda kullanılan bahşı kelimesi genellikle "destan anlatan kimse" anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca hastaları tedavi eden ve hekimlik vazifesi gören kişilere eski geleneklerde bahşı denildiği görülmektedir.

Özbek destan geleneğinde bahşiler termeci bahşılar ve destancı bahşiler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Termeci bahşılar, destanın tamamını anlatmazlar. Terme veya destanlardan seçilmiş bazı manzum parçaları söylemektedirler. İcracı bahşılar, ustaları tarafından öğretilen destanlar dışında ne yeni bir destan öğrenmişlerdir ne de mevcut olan destana ekleme veya çıkarma yapmışlardır sadece ustaları tarafından öğretilen destanları sergilemişlerdir. İcadkar bahşılar ise mesleğinde ilerlemiş yeni bağımsız destanlar oluşturabilen veya mevcut destanlara eklemeler yapabilen üretken ve deneyimli bahşilerdir (Baydemir, 2016, s. 544).

Özbek destan anlatıcıları için kullanılan terimler arasında şair unvanı da mevcuttur. Şair unvanı ile bahşılık eş değer kavramlardır. Yalnızca belirli bir deneyime sahip olanlar ve bahşılığın doruk noktasına gelenler şair unvanını alırlar.

Şair olarak adlandırılan bahşılar kapsamlı bir destan yelpazesine hakim olmakla beraber, zengin ve yaratıcı duygu dünyaları nedeniyle dinleyenin istek ve arzularına göre destana eklemeler veya çıkarmalar yapabilir veya yeni bağımsız destanlar yaratabilirler. Destancılık geleneği içerisinde tanınmış destan anlatıcılarından biri olan Fazıl Yoldaşoğlu, Ergeş Cumanbülbüloğlu, Muhammedkul Canmuradoğlu Polken, İslam Nazaroğlu gibi isimler yaratıcı kabiliyetleri sayesinde şair unvanını almışlar ve halk arasında “Fazıl Şair, Ergeş Şair, Polken Şair, İslam Şair” olarak adlandırılmışlardır (Baydemir, 2016, s. 540- 544).

Bahşı kelimesi Özbek destan anlatıcılarını ifade etmede yaygın olarak kullanılan bir terim olsada bazı yörelerde farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. “*Surhanderya ve Kaşkaderya'nın bazı bölgelerinde yüzbaşı, Güney Tacikistan Özbekleri arasında saki, Surhanderya ve Güney Tacikistan'ın bazı bölgelerinde*

sazende, Fergana vadisinde sannavçi, bazı bölgelerde ise jirav, akın kelimeleri farklı tipteki anlatıcılar için kullanılmıştır'' (Fedakar, 2016, s. 627). Kullanım alanı çok sınırlı olan bu terminolojiler artık ortadan kalkmakta ve genellikle Özbek destan anlatıcıları bahşı ismiyle anılmaktadır.

Harezmi yöresinde bahşı terimiyle beraber sazıcı ismini de görmekteyiz. Harezmi yöresinin en ünlü sazıcıları olarak bilinen kişiler Kurban Sazıcı ve Kadir Sazıcı'dır . Sazıcılar, destanın tümünü sergilemek yerine şiir olarak yazılan kısımları veya kendilerine özgü termeleri seslendirmektedirler. Harezmi yöresinde çoğunluğu kadınlardan oluşan destan anlatıcılarına halfe denilmektedir. Yeteneklerini sergilerken müzik aletine yer vermezler. Daha çok düğün eğlencesinde yer alan halfeler toplum içinde bilinen yöresel türküler, gelin selamı ezgisini söylerler. Halfeler genellikle düğünlerde, kadın eğlencelerinde ve meclislerinde sanatlarını icra ederler. Bu kavramlara ilave olarak Özbek Türkleri arasında bilinen diğer bir kavram da "kıssahan"dır. Kıssahanlar kış akşamlarında düzenlenen toplantılarda halk kitapları içerisinde yer edinen destanları okuma yazması olmayan topluma okumaları veya anlatmaları ile tanınır. Günümüzde okuryazarlığın yaygınlaşması ve destanın kitap olarak neşredilmesiyle kıssahanların ortadan kalktığını söyleyebiliriz (Mirzayev, 1979, s. 10-15). Bunların yanında Özbekistan'ın farklı yörelerinde yer alan üzbaşı, saki, sazende, sannavçi, jirav gibi adlar da kullanım alanının sınırlılığı nedeniyle zamanla unutulmuştur.

2.2. Özbek Destan Anlatıcılarının Yetiştirilmesi

Özbek destan anlatma geleneğinin oluşum ve gelişim süreci çoğunlukla usta-çırak bağlantısı içerisinde gerçekleşmektedir. Bugün ismini bildiğimiz hemen her bahşının bir ustadan eğitim alarak yetiştiği bilinmektedir. Destancılık geleneğinin geçmişten günümüze aktarımını sağlayan usta-çırak sistemine Türk dünyasının her bölgesinde rastlanmaktadır. Ancak, her bahşı çırak yetiştirmez, yüksek nitelikli, kabiliyetli bahşılar çırak yetiştirebilir (Mirzayev, 1979, s. 34). Özbek Türkleri arasında bahşı çoğunlukla kırsal kesimde yaşayan ve çobancılıkla uğraşarak geçimini sağlayan yoksul insanlardan var olmuştur.

Usta bahşılar yer yer kabiliyetli gençleri belirlemek amacıyla köyleri gezerek ve aile üyelerinin izniyle bu gençleri korumaları altına alırlar. Aile üyeleri genellikle

bahşılık eğitimine ılımlı yaklaşırlardı. Ekonomik durumlar göz önünde bulundurulduğunda bahşılık eğitimin ücretsiz oluşu ve çalışma fırsatı yaratması etkili olmuştur. Sadece ekonomik nedenlerden dolayı tercih edilmemiştir aynı zamanda bahşılığın saygı duyulan ve saygın bir meslek olmasının da etkisi olmuştur. Eğitimin etkinliği açısından çırak ve ustanın her zaman bir arada olması da gerekliydi.

Bahşılar yanına aldıkları gençlerin eğitim masraflarını ve bütün giderlerini eğitim süresince karşılar beraber geçirdikleri vakit boyunca çırağını eğitir ve yetiştirirdi. Çırak bu eğitim süreci içerisinde hiçbir ücret ödemez sadece ustasına ev işlerinde yardımda bulunurdu. Küçük yaşta ailesinin yanından ayrılıp ustasının yanına yerleşen çırak, ustasına hiçbir saygısızlık etmemiş ve görevlerini eksiksiz yerine getirmiştir.

Usta, çırağın eğitimine destanlardan seçtiği manzum parçaları öğretmekle başlar. Bunun devamında ise çırağa ilk öğretilen dersler arasında destanlarda ortak bir biçim olan atın eyerlenmesi, iyi ve kötü karakterlerin betimlenmesi ve savaş başlangıcı gibi pek çok konu yer almaktadır. İlerleyen eğitim süreçlerinde usta, destandan söz ederken zaman zaman çırağa sıra vererek destanın birtakım bölümlerini anlatırır. Böylece ustalarıyla destanı anlatırken zaman zaman yer değiştirerek çıraklık eğitimini devam ettirir. Dolayısıyla eğitim süreci iki-üç yılda tamamlanır. Harezmi yöresinde ustalar ilk olarak çıraklarına müzik aleti çalmayı öğretiler. Çünkü Harezmi bölgesinin destan anlatımı sırasında müzik ön plandadır. Eğitimini tamamlayan çırağın bahşı olduğundan emin olan usta, öncesinde destan konusunda oldukça tecrübeli kişileri, yaşlıları ya da üst düzey bahşıları bir araya getirerek bir ziyafet düzenlerdi. Bu kişilerin huzurunda çırak, kendi tercihi olan veya ustasının seçtiği bir destanı bütünüyle anlatırdı.

Anlatım sırasında ustası herhangi bir müdahalede bulunmamış, her dinleyici gibi öğrencisini dinlemiştir. Bu sürecin sonunda başarı elde etmiş öğrencisini ustası baştan sonra giydirerek dombra veya dutar armağan ederdi. Bunun sonucunda sınavı başarıyla tamamlayan çırak, artık bir topluluğa destan anlatma hakkını kazanırdı. (Mirzayev, 1979, s. 35-37).

Özbek destan anlatma geleneğinde, bahşılığa yeni ulaşan kişiler ustasının izni doğrultusunda onun ismini de taşıdığı görülür. Sürekli görülmemekle birlikte usta, bahşı çırağına adını vermektedir. Fazıl Yoldaşoğlu bunun bir örneğidir. Yoldaş isimli

ustasının adını taşımaktadır. Bu durum bahşılardan ustalarına karşı derin bir saygı duyduğunun ve hürmet gösterdiğinin aynı şekilde aralarında baba-oğul ilişkisinin kurulduğunun göstergesidir (Baydemir, 2016, s. 552).

Usta-çırak ilişkisi Özbek destan anlatma geleneğinin nesilden nesile aktarılmasında önemli bir faktör olmasının yanı sıra, birtakım inançlar doğrultusunda bahşılığı ilahi bir gücün bahşettiğine de inanılmaktadır. *Yaygın bir söyleşide bir çoban veya sıradan bir kişi bir dut ağacı altında, bir ormanda, dağ başında veya bir nehir kıyısında uykuya dalmışken rüyasına bir islam büyüğü girer ve “Alnuna mı vereyim, damağına mı?” diye sorar. İnsan aç veya susuz olduğu için, yiyecek geleceğini zannederek damağına ister. Bunun üzerine rüyadaki pir, kişinin ya ağzına tükürür ya da damağına dokunur ve eline bir dombıra verir “Sen bundan sonra bahşısın, çalıp söyle der.” Rüyasında çalıp söyleyen kişi, uyandığında yanında bir dombıra bulur. O günün ardından ilahi bir güçle bahşı olur. Destansı bir yer olarak Muratbahşı Mağarası sıkça anlatılan bir diğer rivayetlerdendir. Rivayete göre bu mağaranın içinde bir dev yaşar. Mağaranın karşısında bir akarsu vardır. Bahşı olacak kişi bu sudan içip mağaraya girebilirse dev ona çok kısa bir sürede bahşılığı öğretir ve ona bir dombıra verir* (Baydemir, 2016, s. 549-550).

Özbekler arasında destansı bir hal alan bu hikayelere, Türk topluluklarında da karşılaşılabılır. Kazak Kırgızlarda Manasçılardan rüyaları, Anadolu’da bade içme söyleyişi Özbeklerin destansı anlatıları ile eşdeğerdir (Mirzayev, 1979, s. 28-33; Baydemir, 2016, s. 548-552; Fedakar, 2016, s. 630-634).

Bahşılardan doğdukları coğrafi konum ve yetiştikleri çevre oldukça değerlidir. Usta-çırak sistemi ile eğitilen bahşılardan geleneklerini kuşaktan kuşağa taşıırken bunun yanı sıra sergiledikleri sanatları da kabiliyetleri ışığında şekillenmektedir. Bu sebepten dolayı Alpamış Destanı’nı sunan destan anlatıcıları yaşadıkları çevre ve eğitim aldıkları yerlerin geleneğini sanatlarına işlemişlerdir. Destan anlatıcıları; düğünler, kahvehaneler, ziyafetler gibi farklı eğlence yerlerinde Özbeklerin önde gelen destanlarından olan Alpamış Destanı’nı dombıra eşliğinde topluma sunmuşlardır (Ertürk, 2019, s. 4).

2.3. Fazıl Yoldaşoğlu Hayatı ve Sanatı

Destan anlatma geleneğine göre şair unvanını alan usta bahşı Fazıl Yoldaşoğlu, Semerkand’ın Bulungur ilçesinin Layka köyünde 1872 yılında yoksul çiğçi bir ailenin

çoçuğu olarak dñnyaya geldi. Fazıl Yoldaşoğlu'nun çiftçi olan babası Fazıl beş yaşındayken hayata gözlerini yummuştur. Zorlu yaşam standartlarından dolayı ortaya çıkan parasal zorluklara maruz kalan şair, dokuz yaşında çoban ve hizmetçi olarak varlıklı kişilerin saflarına katılmak zorunda kalmıştır (Baydemir, 2016, s. 557).

Fazıl şair küçük yaşlardan itibaren edebiyata karşı oldukça ilgiliydi. Dombra çalmayı küçük yaşta öğrenen Fazıl şair, koşuklar ve şiirler söylemiştir. şiire yönelik hevesi ve yeteneği, dönemin Laika'da yaşayan Yoldaş, Koldař ve Süyar şairlerinin ilgisini çekmiştir. Fazıl Yoldaşoğlu'nun bir hayli hevesli olması, ustasının yeteneklerini çabucak kavramasını sağlamıştır. Birkaç yıl ustası ile kalarak pek çok destanı ezberlemiş olup, yirmili yaşlarının ortalarına geldiği zaman ustasının izni ile toplumda bilinen bir bahşı olmuştur. Dağarcığını geliştirmek amacıyla bir çok destan öğrenerek, repertuarında kırkın üzerinde destanı olduğu bilinen sayılı şairlerdendir. Fazıl şair'in repertuarında: *Alpamiş, Yadgar, Muradhan, Rñstemhan, şirin ile şeker, Melike Ayyar, İntizar, Zñlfikar ile Evezhan, Nurali, Cihangir, Meřrika, Ferhad ve şirin, Leyla ve Mecnun, Behram ve Gülendám, Yusuf bilen Ahmed, şirin bilen şeker, Evezhannin Ölimge Hñkmetiliři*, gibi kırka yakın popüler destan mevcuttur. Fazıl Yoldaşoğlu, ustasından öğrenmiş olduğu destanların yanı sıra birtakım destan anlatılarına kendi yorumlamalarıyla yenilikler katmıştır. Destanların bazılarında önemsiz olarak gördüğu ayrıntıları çıkararak, diğer yandan yeni efsaneler eklemiş ve yaratıcılığı ve yeteneği ile destanlara zenginlik katmıştır. Bunların yanı sıra repertuarındaki metinlere hayat tecrübelerini, iç dñnyasını ve halkın dileklerini aksederek yenilikler katmıştır (Ğazibayev, 1968, s. 4).

Destanı sergileme sırasında kendi halkının şairlerini model olarak gören Fazıl şair'in destanlarının çoğunluğunu Özbek halkının destanları oluşturmaktadır. şairin destanları hem konu hem de tema açısından paha biçilemez olup, edebi açıdan tamamlanmış, olaylara yaklaşımı açısından oldukça dikkat çekici ve etkileyicidir.

Fazıl Yoldaşoğlu'nun repertuarındaki destanlar içerisinde en bilineni olması ile birlikte şairin popüleritesini sağlayan destan *Alpamiş Destanı*'dır (Ğazibayev, 1968, s. 6). Birçok çeşidi bulunan bu destanın en ünlü anlatıcısı olan şairin, mensubu olduğu ekolün de etkisiyle bu kahramanlık destanının en mükemmel şeklini sunduğu bilinmektedir.

Yoldaşoğlu'nun kahramanlık destanının en dikkat çekici unsurlarından biri, destanlarını insanların istek ve arzularına göre şekillendirmesi, kahramanların genellikle alçakgönüllü ve övgü dolu tasvir edilmesidir. Genel olarak destanlarda halk kahramanları acımasız padişahlar ile karşı karşıya kaldığında halk kahramanlarının üstünlüğü görülmektedir. Ayrıca şehzadeler, padişahlar ve vezirler genellikle aşk destanlarının başkahramanlarıdır. Ancak şair, halkın erdemlerini ve edebi değerlerini bu karakterlerde ustaca şekillendirmiş ve destanını her zaman halkın çıkarlarını gözeterek tasarlamıştır. İnsanların günlük dertlerini, zalim padişahların ve tüccarların sevinçlerini ve bu iki cihan şahsiyetini kendine has betimlemelerle anlatarak bu anlatılara farklı bir duygu yüklemiştir. Fazıl Şair'in repertuarındaki destanlarda göze çarpan niteliklerinden bir diğeri de Ekim Devrimi'nin zorluklarını ve halkın zorluklarını yeni nesil gençlere ders niteliğinde aktarmasıdır (Ğazibayev, 1968, s. 9-16).

Terme olarak adlandırılan destan parçalarına da şairin repertuarındaki destanlar kadar yer verilmiştir. Sovyet Rusyası döneminde çiftçilerin devlet adına ekip biçtiği tarım alanlarının yılın bazı safhalarında yeterince mahsül vermemesi ve çiftçilerin bunun sonucunda yaşadığı zorluklara termelerde yer verilmiştir (Ğazibayev, 1968, s. 50).

Fazıl Yoldaşoğlu, yaşamının son günlerinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi olduğu Bulungur ilçesinde vazifesini sürdürmüştür. Bununla birlikte edebi yaşantısını da devam ettirmiştir. Özbek edebiyatına bilhassa Sovyet döneminde kıymetli eserler kazandırarak önemli bir yer edinen şair, 1955 yılında hayata gözlerini yummuştur (Ğazibayev, 1968, s. 103).

Dolayısıyla Fazıl Yoldaşoğlu, hem epik hem de şahsi anlatımlarına yenilikçi bir yaklaşım katarak Özbek edebiyatını zenginleştirmiştir. Destanlarına Özbek halkının umutlarını, isteklerini, arzularını, günlük yaşamdaki sorunlarını, zorluklarını ve dönemin genel özelliklerini yansıtan orijinal anlatılar kazandırmıştır.

2.4. Alpamış Destanı Hakkında Bilgi

Alpamış Destanı, Özbek halkının Kalmaklarla yaşanan mücadelesi sonucu oluşturulmuş milli kahramanlık destanıdır. Alpamış Destanı, halkın toplumsal değerlerini ve sosyal hayatını kurgusal anlatı düzlemine taşıyan, Özbek halkının ulusal kimliği ile bağlantılı olan edebi eserdir. Özbek, Karakalpak, Kazak ve Kırgız

topluluklarının Cengiz İmparatorluğunun yıkıldığı 15-16. Yüzyılda Kalmaklar ile olan mücadelesi destan konusu olmuştur. Destan metninin hacmi, millî şuur ve mahalli unsurların birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Türk boyları arasında geniş bir coğrafya dairesi çizen Alpamış Destanı, Türk topluluklarının düşmanlarıyla olan etkileşimini ele alır. Kahramanların kişiliklerinde, millet idealinin açıklandığı destan metni, sözlü anlatımlarla geleceğe aktarılarak 19. yüzyılda yazılı hale getirilmiştir (Alsaç, 2006, s. 20).

Alpamış Destanı'nın muhtevası, destanın oluşturulduğu yıllarda Türkistan'ı beş ayrı cumhuriyete bölmek isteyen Sovyet yönetimiyle çatışmaktadır. Alpamış Destanı'nın tam metninin hiçbir zaman yayınlanmamış olması ve el yazmasının ortadan kaldırılmasının sebebi de bu çatışmada aranmalıdır (Fedakar, 2004, 71).

Selami Fedakar, Sovyet hükümetinin baskıcı davranışı ve yabancılaştırma çabaları her yerde etkisini gösterdiği gibi halk edebiyatı ürünlerinde de etkilerini göstermiştir. Selami Fedakar'a göre bu durum Alpamış Destanı'nın yazıya geçirilmesi süresini olumsuz etkilemiştir.

Orta Asya coğrafyasının harita alanına bakıldığında tarihsel çizginin çizilmesinde, Türk topluluklarının etkisi milli bir şuur ile işlenmiş kültürel mirasının temel noktası olma bilincini oluşturmuştur. Anayurt niteliğini taşıyan Orta Asya'nın yerleşimcileri içerisinde yer alan; Altay, Oğuz, Özbek, Kazak ve Kırgız Türkleri sözlü ve yazılı kültürel miras bakımından oldukça zengin toplumlardır. Günümüz tarihinde varlığını sürdüren arkaik eserler bu topluluklardan çıkmıştır. Eski dönemlerde aynı coğrafya üzerinde var olan bu toplumlar, ortak yaşamlarının maceralarını anlatan; edebi ürünleri de gittikleri diğer yerlerde aynı coşkuyla devam ettirmişlerdir. Bundan dolayı Alpamış Destanı, bu nitelikleri taşıyan zengin varyantlarıyla; tarihsel dönemlerle birlikte yeni öğelerle genişlemiş fakat ana kurgusu değişmemiş bir eserdir (Alsaç, 2011, s. 20).

Alpamış Destanı'nın oluşum dönemi ve karakterleri hakkında net ve fazla bilgiler bulunmamakla beraber farklı kaynaklardan edinilen bilgilerden ve tarihi olaylardan hareketle destan hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Özellikle bu konu üzerine çalışan Ergun'un çalışmalarından yararlanarak, destanın tarihsel oluşumu, varyantları ve karakterleri üzerine farklı söylemler ortaya çıkabilir. Ergun, Alpamış Destanı'nın coğrafyası ve destanın varyantları hakkında şu saptamalarda bulunmuştur.

“a) Destanın ilk coğrafyası, Altay etrafı ve Çin’dir.

b) Bamsı Beyrek hikayesinde anlatılan coğrafya, hikayenin yazıya geçirildiği yerin ve zamanın coğrafyasıdır. Destancı, eski motifleri, yeni coğrafyada, yeni tarihi hadiselerle uyarlamıştır.

c) Alpamış Destanının varyantlarının coğrafyası da derlendiği yerin ve içinde yaşadığı boyun coğrafyasıdır. Burada da eski motifler, yeni tarihe ve coğrafyaya göre yeniden şekillenmiştir.

ç) Masallaşmaya yüz tutmuş varyantlarda ise destan coğrafyası yok olmuş, yerine masal coğrafyası gelmiştir” (1992, s. 80).

Halk edebiyatı ürünlerinin ortak bellekten oluştuğu görüşüne dayanarak temel konumdaki kahraman isimleri ve temel değerler korunarak, sözlü gelenek vasıtasıyla devam ettirilen destanın yazıya geçirilme dönemiyle bağlantılı olarak destanın coğrafyası değişmiştir.

Destanın farklı varyantları arasında olay örgüsünün farklılaşması ve farklı örgüler görülmekle birlikte, anlatım biçimi, üslup ve konu benzerlikleri bakımından aynı gruba ait oldukları belirgin bir şekilde ortadadır. Destanın ilk şeklinin Altay topluluğu içerisinde meydana geldiğini aynı zamanda tarihsel olaylara bağlantılı olarak yaşanan göçlerle diğer Türk topluluklarının bu destanı ve kahramanlarını farklı coğrafyaya taşıdıkları düşüncesine dayandırılarak destanın farklı varyantlarının ortaya çıkışını bu şekilde özetleyebiliriz. Altay varyantında mitolojinin ağırlıkta olduğu VI-VII. yüzyılda Göktürk dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir (Alsaç, 2011, s. 21).

Altay varyantından hareketle Alpamış destanı dairesi içerisinde en eski ‘çekirdek’in kahramanlık masalı şeklinde VI- VIII. yüzyıllar arasında Altay dağları eteklerinde Türk boyları arasında şekillendiği ve Oğuzlarla beraber Siderya’nın aşağı kısımlarına ulaştığını ve oradan Moğol istilasından önce Kıpçak boyları arasında yayıldığı belirtilir (Üçüncü, 2006, s. 23-25).

Altay coğrafyasından VIII- IX. yüzyıllarda Türk toplumunun göçüyle beraber, destan farklı mekanlara taşınmıştır. Baysın/Ciydeli ili, Askar’dan Hazar’a doğru ilerlemiştir. Bu ilerleme neticesinde göç ettikleri bölgeye göre destan farklı varyantlara ayrılmıştır (Alsaç, 2011, s. 21). Destanın Özbek varyantına dahil olan Kongrad kolunun ilk oluşumu X. yüzyılda ortaya çıktığı düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Destanın

Kongrad bölümü olarak kabul gören varyantları; Özbek, Karakalpak ve Kazak toplumlarına aittir. Aral gölü etrafında oluşan bu kol, göç vasıtasıyla farklı coğrafyalara da ulaştırılmıştır. Siderya, Amuderya, Aral denizine kadar olan kısımlar destanın geçtiği bölgeler olarak bilinir. Bu kolun coğrafyası Baysın, Özbek'in güney bölgesinde yer alır. Destanın Karakalpak ve Kazak varyantlarında da Kalmuklarla mücadele yer alır (Ergun, 1992, s. 75- 80).

Destanın Özbek varyantının da dahil edildiği Kongrad kolu, Orta Asya'da kalan Özbek, Karakalpak ve Kazak halklarının da dahil olduğu varyantıdır. Bu coğrafya üç topluluğun hakim olduğu bölgedir mevcut olan varyantlar arasında çok fazla değişiklik bulunmamaktadır. Kongrat kolu metnin destansı şeklini tamamen korumuştur. 16. yüzyılda göçebe olan Özbek toplumu Şeybani Han'ın Kalmaklar ile olan mücadelesini anlatarak destanı Güney Özbekistan bölgesine taşımıştır (Gupta, 1982, s. 177- 189).

Destanın Oğuz varyantı Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin efsanevi eseri Kitab-ı Dede Korkut'taki 'Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'dur. Bu eser XV. yüzyılda yazılı kültür ortamında yeniden harmanlanarak şekillendirildiği izlemine oluşturur. Bu niteliği ile Alpamış Destanı dairesindeki destan varyantlarından yazıya geçirilen en eski varyanttır. Destanın, Oğuz varyantı Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesini kapsar ve bu yeni coğrafyalar yeni olaylarla bağlantılı olarak Anadolu ve Gürcistan Hristiyanları yeni düşmanlarıdır. Destanın Kıpçak varyantı XII- XIII. yüzyıllarda İdil ve Volga coğrafyasına yerleşen Türk topluluklarının ortak kültürünün eseri olan ana motifleri içeren, yeni yaşam şekline benzettikleri anlatımdır (Alsaç, 2006, s. 22).

Başkurt ve Tatar varyantı da Kıpçak kolu içerisinde kabul görmüştür. Kıpçak varyantı içerisinde yer alan Başkurt ve Tatar anlatımlarında tarihsel bir bilgi ve veri bulunmadığı için oluşum dönemi hakkında net bir bilgi yoktur. Kıpçak varyantları destan biçiminden uzaklaşarak daha çok masal metni niteliği taşıyan metin türlerine dönüşmüştür. Destanın etkin olduğu coğrafi alan aşağı yukarı Türklük coğrafyasının tamamını içerir (Üçüncü, 2006, s. 24).

2.5. Alpamış Destanı Üzerine Yapılan Çalışmalar

Gazi Alim Yunusov, Alpamış Destanı üzerine çalışma yapan ilk kişidir. Semerkant'ın Layka köyünde dil çalışmaları yaptığı sırada Hemrakul Bahşı ve Fazıl

Yoldaşoğlu'nun metinleri üzerinden 1922 yılında düzenlediği destan metnini; 1923 yılında Bilim Ocağı dergisinin ikinci ve üçüncü sayılarında yayımlamıştır. Yunusof, destanın başına önsöz metni ekleyerek, milli kimlik vasıtasıyla destan arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Bu metin destanın başlangıç bölümünden oluşur. Araştırmacılar bu bölümü destanın ilk yayımı olarak kabul görür. Gazi Alim Yunusov'un düzenlediği, bu el yazma ortadan kaybolmuştur. Günümüz de varlığı bilinen başka bir el yazması nüsha ise, Özbekistan Fenler Akademiyası Edebiyat Enstitüsünde folklor arşivinde on sekiz numarayla kaydedilmiştir. Bu el yazma nüshanın destanın tamamını oluşturduğu 946 sayfalık bir eserdir ve 1928 yılında Mahmud Zarif tarafından, Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlenmiştir. Bu nüsha bölümlere ayrılarak yahut kısaltılarak birden çok yayınlanmıştır (Mirzayev, 2002, s. 545- 547).

Yukarıdaki paragraflarda söz edilen el yazmalarından sonra yapılan çalışmalar ve araştırmalar; makale/bildiriler, çeviri ve aktarmalar, metin yayınları, kitaplar, kitap bölümleri şeklinde sunulacaktır. Çalışmalar verilirken ulaşılmayan kaynaklar için Özbek edebiyatı ve destanları hakkında yapılmış çalışmaları ayrıntılı bir şekilde anlatan; Selami Fedakar'ın doktora çalışması olan '*Özbek Destan Geleneği ve Rüstam Han Destanı*' ile Fevziye Alsaç'ın yüksek lisans tezi olan "*Alpamış Destanı Üzerine Bir İnceleme*" adlı çalışmalarından yararlanılmıştır.

2.5.1. Makale ve Bildiriler

Metin Ergun'un '*Alpamış Destanı'nın Varyantlarında Ad Verme Geleneği ve Bu Geleneğin Türk Kültürü İçindeki Yeri*' adlı makale çalışması vardır. Ergun bu çalışmasında Türk geleneğindeki ad verme olayı ile Alpamış Destanı'nda kahramana ad verme konusu değerlendirilmiştir (1990, s. 19- 20).

Metin Ergun'un yaptığı başka bir çalışması ise, '*Bamsı Beyrek ile Alpamış Destanı'nın Coğrafyası*' adıyla yayınlanmış makalesidir. Ergun, bu çalışmada Alpamış Destanı'nın varyantlarını tanıtmış ve Özbek Türklerinin Alpamış Destanı'nı, Kazak ve Karakalpak varyantı Kongırat varyantı olarak değerlendirmiştir. Çalışmasında varyantların özellikleri hakkında değerlendirme yaptıktan sonra varyantlardaki bölge isimleri karşılaştırarak, bölge isimlerinin zaman içinde değişme nedenleri üstünde durmuştur (1992, s. 75- 80).

Selami Fedakar'ın '*Alpamış Destanı ve Bey Böyrek Hikayesi Arasında Bir Karşılaştırma*' isimli makalesinde *Bamsı Beyrek Hikayesi*'nin Anadolu'da halen anlatılan varyantı olan *Bey Böyrek Hikayesi* ile Alpamış Destanı'nın şekli karşılaştırılmış ve konunun daha iyi anlaşılması için metinlerin özeti verilmiştir. Fedakar, bu çalışmada anlatmaların epizotları, kahramanların ailelerinin tanıtımından başlanarak, çeşitli alt başlıklar halinde incelemiştir. Anlatmalardaki önemli motifler daha başka Özbek destanlarından örnekler de verilerek açıklanıp, değerlendirilmiştir (2001, s. 51- 64).

Walter Feldman'ın "*The Motif- line in the Uzbek Oral Epic (Özbek Sözlü Destanlarında Motif Dizisi)*" isimli makalesi 1983 yılında yayınlanmıştır. Özbeklere ait destanların özellikleri üzerinde durulmuştur. Giriş bölümünde Özbek destanları ve destan anlatıcıları hakkında bilgi verildikten sonra '*Alpamış*', '*Rüstem Han*', '*Dalli*', '*Sahip Kıran*', ve '*Şahdar Han*' gibi destanlar üzerinden örnek alarak; Özbek destanlarının motifleri, konuları ve kalıp ifadeleri üzerinde durulmuştur (1983, s. 1- 15).

Cabbar İşankul'un "*Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı'ndaki Mitolojik Motifler*" isimli makalesi Selami Fedakar tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış ve Milli Folklor Dergisi'nde yayınlanmıştır. Cabbar İşankul, çalışmasında *Alpamış Destanı* ve *Dede Korkut Kitabı*'ndaki geçen kahramanların tutsak edilmesi motifini karşılaştırmalı bir şekilde incelemiştir. Türk boylarının birçok destanında geçen bu motiflerin mitolojik temelleri hakkında destanlardan örnekler verilerek değerlendirme yapılmıştır (2001, s. 60- 87).

Cabbar İşankul'un '*Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı*'nda sunduğu "*Folklor ve Onu Tetkik Metodu*" isimli bildirisi Figen Güner Dilek tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Cabbar İşankul, destan anlatıcılarının şahsi üslubu ve destanlardaki epik formüller üzerinde değerlendirmeler yapmış ve *Alpamış Destanı*'nın Özbek destan anlatıcıları tarafından derlenen çeşitli varyantlarından da örnekler alarak, destanın epik formüllerini gruplandırmaktadır (2002, s. 393- 400).

Töre Mirzayev' de aynı kurultayda '*Alpamış Destanı'nın Öğrenilmesi*' isimli bildiri yazısı da değerli bir çalışmadır. 24-28 Mayıs 2002 tarihleri arasında düzenlenen '*Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı*'nda sunulan bildiri; Figen Güner

Dilek tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Çalışmada Töre Mirzayev, *Alpamiş Destanı*'nın Özbek versiyonu hakkında yapılan çalışmaları dört grupta tanıtmıştır. Bu tanıtmaya yıllara göre ve derlenen bahşılardan adları esas alınarak yapılmıştır (2002 s. 545- 547).

Doğan Kaya, '*Alpamiş Destanı*' isimli, makale çalışmasında destanın tarihi dönemi ve kahramanları hakkında yorumlar yapmıştır. Doğan Kaya bu makalesinde Özbek varyantının özetine de yer vermiştir. Bu makale; *Dünya Hoşgörü- Manas Abay Yılı VII: Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve Türk Dünyası Kültür Kurultayı bildirileri arasında sunulmuştur* (1995, s. 87-93).

Jirmunskiy'in 1960 yılında yayımlanan, '*Epiçeskoye Skazaniye ob Alpamişe: Odisseye Gomera*' (*Alpamiş Hakkındaki Destan ve Homer'in Odissey'i*) isimli makalesi 1966 yılında '*The Epic of 'Alpamysh' and the Return of Odysseus*' (*Alpamiş Destanı ve Odissey'in Dönüşü*) ismiyle Londra'da yayımlanmıştır. Makalede, *Alpamiş Destanı*'nın Özbek versiyonu hakkında verilen kısa bilgilendirmeden sonra, Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasının bir özeti verilmiştir. Makalenin son ve hacimli kısmında, *Alpamiş* ve *Odissey* destanlarının 'kahramanın dönüşü' bölümleri olay örgüsü ve epizotları bakımından karşılaştırılarak destanlardaki benzer ve farklı unsurlar üzerinde durulmaktadır.

Alpamiş Destanı'nın Altay varyantı hakkında Gülda Çetindağ tarafından Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde bir çalışma yapılmıştır. '*Alp- Manaş Destanı'nda Yer Alan Sembolik Unsurlar*' adını taşıyan bu çalışma doktora semineri olarak sunulmuş; destanda yer alan semboller üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır (Çetindağ, 2007). Son olarak Karl Reichl, '*Uzbek Epic Poetry: Tradition and Poetic Diction*' (*Özbek Destanı Şiiri: Gelenek ve Şiirlik İfadesi*) adlı makalesinde Özbek destanları ve destan geleneğini oluşturan unsurlardan; bahşı, destan mektepleri, kullanılan müzik aletleri hakkında genel bilgiler bulunmaktadır. Sonraki bölümlerde, Özbeklerde destan türü, *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantı ve destanların şekil özellikleri değerlendirilmiştir. Ravşan, Arzıgül, Ayparça ve Özbek destanlarından örnek bölümler verilerek, bu destanlarda kullanılan kalıplaşmış ifadeler değerlendirilmiştir. Son bölümde, Köroğlu Destanı'nın Uygur ve Özbek varyantları tanıtılarak karşılaştırılmıştır.

2.5.2. Metin Yayınları

Türkiye’de Özbek destanlarının metin yayınları ilk olarak 1931 yılında Pertev Naili Boratav’ın *Köroğlu Destanı* hakkındaki çalışmasıyla başlamıştır. Sonraki dönemlerde Özbek destan metinlerinin özetlerinin verilmesi ile devam eden çalışmalarda 1990 yılından sonraki dönemlerde artış görünür. Özbek destanları hakkında yapılan tez çalışmalarında birçok Özbek destanının metni yer almıştır.

Bu bölüm, bağımsız bir kitap halinde hazırlandığı için, ilk olarak *‘Alpamış Destanı’* adlı çalışma ile başlayacağız. Bu yayın Alpamış Destanı’nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasının, Hadi Zarifov ve Töre Mirzayev tarafından yayına hazırlanan ve 1998 yılında Taşkent’te yayınlanan metnin Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmasıyla hazırlanmıştır. Metnin birinci kısmı Aysu Şimşek- Canpolat tarafından ikinci kısmı ise Aynur Öz tarafından Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Örnek olması açısından Özbek Türkçesindeki metnin başından ve sonundan bir bölüm Latin Alfabesine transkripsiyon edilmiştir. Bu çalışma Özbek Destan metninin Türkiye’de ilk defa bir kitap olarak yayınlanmış olması bakımından önemlidir.

Özbek destan metinlerinden birinin bulunduğu ikinci çalışma Şükrü Kurgan’ın *‘İzahlı Eski Metinler Antolojisi’* adlı eseridir. Şükrü Kurgan bu çalışmasında *‘Alpamış Destanı’* başlığı altında, destan üzerine kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra, metnin farklı kısımlarından alınan parçaları transkript etmiş ve parçaların Türkiye Türkçesine aktarımlarına da yer verilmiştir.

Metin Ergun, *Alpamış Destanı’nın* Altay Türkleri arasındaki versiyonu olan *Alıp- Manaş Destanı’nı* incelediği kitabında, destanın diğer boylardaki varyantlarıyla beraber Özbek versiyonunun özetine de yer vermiştir.

Özbek destan metinlerinin yer aldığı bir başka yayın, *‘Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi’* isimli çalışmadır. Çalışmanın *‘mit’* ve *‘destanlar’* üzerine olan 1. Cildi, Özkul Çobanoğlu tarafından hazırlanmıştır. Özkul Çobanoğlu, *‘Alpamış Destanı’nın Olay Örgüsü ve Özeti’* başlığı altında Alpamış Destanı’nın Özbek versiyonunun özetini vermiştir.

Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Projesi dahilinde hazırlanan ve *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi’nin* 2. Cildi destan metinlerini içermektedir. Bu ciltte,

Alpamiş Destanı'nın Özbek versiyonundan seçilen parçaların transkripsiyon ve Türkiye Türkçesi '*Alpamiş*' başlığı altında verilmiştir. Bu cildin *Alpamiş Destanı*'nın yer aldığı Türkistan bölümü, Begali Kasimov ve Leziz Kayumov tarafından yayıma hazır hale getirilmiştir.

2.5.3. Kitaplar ve Bölümleri

Alpamiş Destanı kitap şeklinde 1992- 1993 yılları arasında iki cilt biçiminde yayınlanmış; 1998 yılında ise tek cilt halinde yayınlanmıştır. Bu çalışma Hadi Zarif ve Töre Mirzayev tarafından yapılmıştır (Fedakar, 2003).

Alpamiş Destanı, metin halinde Türkiye'de ilk kez 2000 yılında yayımlanmıştır. Hadi Zarifov ve Töre Mirzayev tarafından düzenlenerek 1998 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Bu metnin; birinci bölümünü Aysu Şimsek- Canpolat, ikinci bölümünü ise Aynur Öz tarafından Özbek Türkçesinden, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. İristay Kuçkartay'ın '*Özbek Kahramanlık Destanı Alpamiş*' isimli sunuş metniyle başlar. Kuçkartay, *Alpamiş Destanı* üzerine bilgi verdikten sonra destanın versiyonlarını tanıtmış ve destanın epizotlarını maddeler halinde ele almıştır. Bu kitapta Töre Mirzayev'in '*Destanların İncisi*' adlı giriş metni de yer almaktadır. Töre Mirzayev, Özbekistan'daki *Alpamiş Destanı* derlemelerinin 1922- 1995 yılları arasındaki tarihçesini anlatmıştır. Destan metni iki bölüm olarak verilmiştir (Yoldaşoğlu, 2000).

Altay Türkleri arasındaki *Alpamiş Destanı*'nın varyantı olan '*Alıp- Manaş Destanı*'ni Metin Ergun tarafından 1997 yılında kitap şeklinde yayınlanmıştır. '*Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*' adlı çalışmada destanın öteki versiyonlarıyla birlikte Özbek versiyonunun da özeti yer almaktadır (Ergun, 1997).

Özbek destanları üzerine hazırlanmış kitaplar arasında Hasan B. Paksoy'un hazırladığı '*Alpamysh: Central Asian Identity Under Russian Rule (Alpamiş: Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği)*' isimli kitap, İngilizce hazırlanmış bir çalışmadır. Hasan B. Paksoy'un eseri dört bölüm ve ekler kısmından oluşmaktadır. '*Alpamiş ve Türk Boylarında Destan Türü*' isimli birinci bölümde Türk boylarındaki destan türü ve geleneği hakkında verilen bilgilerden ve *Kültigin Yazıtları*, *Kutadgu Bilig* ve *Oğuzname*'den alınan bazı bölümlerden oluşmaktadır. İkinci bölüm '*Alpamiş'ı Yok Etme ve Koruma Teşebbüsleri*'; *I. Aşama*' başlığını taşır. Bu bölümde Rus İmparatorluğu ve Sovyet birliğinin Orta Asya'da dil ve kültür üzerindeki politikaları

ve Orta Asya toplumunun bu uygulamalara tepkileri üzerinde durulmuştur. *'Alpamiş Destanı'* adlı üçüncü bölümde destanın üslubu ve destan isminin önemi üzerinde durulmuştur.

'Alpamiş'ı Yok Etme ve Koruma Teşebbüsleri; I.Aşama' isimli dördüncü ve son kısımda, Sovyetlerin *Alpamiş Destanı*'na karşı mücadelesi ifade edilmiş ve *Alpamiş Destanı*'nın diğer varyantları da kullanılarak birleşik bir *Alpamiş Destanı* özeti verilmiştir.

Eserin 'Ekler' bölümüne E. Divayev'in 1901 yılında yayınladığı *Alpamiş Destanı*'nın orijinal metni verilmiştir. Hasan B. Paksoy'un bu çalışması, daha çok Çarlık ve Sovyet döneminde *Alpamiş Destanı*'na karşı yürütülen siyasi politikaların ve 1890- 1980 yılları arasında destanın derleme ve yayınlarının tarihi gelişiminin incelendiği bir çalışma özelliği taşımaktadır (Paksoy, 1989).

Alpamiş Destanı'nın Fazıl Yoldaşoğlu varyantı, Karl Reichl tarafından 2001 yılında Almancaya çevrilerek, *Das Usbekische Helden Epos Alpamish- Ein Führung Text, Übersetzung (Özbek Halk Destanı Alpamiş- Giriş, Metin, Çeviri)* ismiyle yayımlanmıştır. Karl Reichl tarafından hazırlanan ve yazıya geçirilen önsöz, destanın Özbek Türkçesi metni ve Almanca tercümesi kitabın bölümlerini oluşturur (Fedakar, 2003).

Jirmunskiy, 1960 yılında *'Skazanie ob epose Alpamuse i bogatırskaya skazka'* (*Alpamiş Anlatması ve Kahramanlık Masalı*) isimli kitabı hazırlamıştır. Bu çalışmada, *Alpamiş Destanı* incelenmiş, destanın menşei ve yayılması üzerine yorumlamalar yapılmıştır. Kitap iki bölüm ve alt başlıklardan oluşur. Birinci bölüm, Kongırat versiyonu şeklinde adlandırılan Özbek, Karakalpak, Tacik anlatımlarının karşılaştırılıp Kongırat versiyonunun 16. Yüzyılda Boysun Beyliği'nde oluşturulduğu anlayışına dayanmaktadır. Kitabın ikinci bölümü Oğuz varyantı *Bamsı Beyrek* anlatısının üzerinde durulduğu bölümdür. Üçüncü bölümde destanın Kıpçak versiyonu yorumlanmıştır. Kitabın dördüncü bölümünde ise *Alpamiş Destanı* ile *'Yusuf ve Ahmed'*, *'Canış ve Bayış'*, *'Kozı Körpeş'* ve *'Yadgar'* destanlarının karşılaştırmalı çözümlemesi yapılmıştır. Destanın Altay varyantı olan *'Alpamiş- Manaş'* en eski metin olarak beşinci bölümünde ele alınmıştır. Kitabın ikinci bölümü *'Kahramanın Evlenmesi'*, *'Eşin Dönüşü'* epizotlarının diğer versiyonlarla beraber Özbek versiyonlarının da yorumlandığı birinci bölümle başlar. Son bölümde ise *'Alpamiş*

Destanı ve Kahramanlık Destanı' ismiyle bütün versiyonların beraber bir değerlendirilmesi yapılmıştır (Fedakar, 2003).

2.6. Alpamiş Destanının Varyantları ve Özbek Varyantı

Türk topluluklarının ortak destanı olan; folklor ürünlerinin zenginliği ve çeşitliği bakımından geniş bir coğrafya alanında hakim olarak gelenek haline gelen *Alpamiş Destanı*'nin sözlü ve yazılı anlatım olmak üzere birden fazla versiyonu mevcuttur.

Türk boylarının soylu toplumlarını kültür aracılığı ile birbirine bağlayan *Alpamiş Destanı*, geniş coğrafyalarda anlatılarak geniş alanlara yayılmıştır. Zengin folklor motifleri içermesi açısından, halkbilimi için önemli bir değer taşıyan bu versiyonlar arasında en hacimlisi Özbek versiyonu kabul görmüştür.

Birinci varyant, *Alpamiş Destanı* ismiyle yayımlanan çalışmadır. Özbeklere ait olan bu çalışma metni öteki versiyonların ana motif özelliklerini taşımakla birlikte daha geniş anlatım alanına sahip olması bakımından; çalışmanın temel metni olarak alınmış ve çözümlenmeler bu metin üzerinden yapılmıştır. Bu çalışma çoğu araştırmacılar tarafından takdir görmüş, Fazıl Yoldaşoğlu anlatımıdır. Bu çalışma Hadi Zarif ve Töre Mirzayev tarafından hazırlanarak 1998 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Bu metnin; birinci bölümü Aysu Şimşek Canpolat, ikinci bölümü ise Aynur Öz tarafından Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Yoldaşoğlu, 2000).

İkinci varyant; *Türklerin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş* adıyla Metin Ergun tarafından hazırlanan çalışmadır. Metin Ergun 1997 yılında *Alıp- Manaş Destanı*'ni, kitap olarak yayımlamıştır. Bu varyant arkaik metin olma niteliğine sahiptir. *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş* isimli çalışma mevcut versiyonların da özetlerine yer vererek, yorumlamalarda bulunmuştur. Bu çalışma Altay Türklerinin destanlarını, destan anlatma geleneklerini, destanın versiyonlarını ve destanın şekillendiği tarihsel dönemi anlatmaktadır. Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi metinlerinden oluşur (Ergun, 1997).

Üçüncü varyant; *Dede Korkut Hikayeleri'nden: Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek*, isimli çalışmadır. Oğuz versiyonu olarak kabul görülen *Bamsı Beyrek* metni; köken

olarak *Alpamiş Destanı*'nın Oğuz Türkleri arasındaki destan metni olarak kabul edilir (Ergin, 1958).

Dördüncü varyant, Kemal Üçüncü tarafından hazırlanan *Alpamiş* isimli çalışmadır. Kazak varyantı metni; giriş, bölüm, metin ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci bölüm *Alpamiş Destanı* üzerine verilen bilgilerden ve varyantlarının özetlerinden oluşur. İkinci bölüm Kazak destan anlatma geleneği, destancılık ve icracılar üzerine yapılan değerlendirmelerden oluşur. Üçüncü bölümde ise destan varyantlarının karşılaştırmalı kompozisyonu ve destan kurallarına bağlı çözümlene yapıldıktan sonra Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi metinleri eklenmiştir (Üçüncü, 2006).

Beşinci varyant ise “*Başkurt varyantı, masal niteliği taşıyan bir varyanttır. Başkurt versiyonu Alpamişa adıyla geçer. Bu metin için Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisinin Başkurt Edebiyatına ayrılan yirmi dokuzuncu cildinden yararlanılmıştır. Bu cilt, Ahmet Süleymanov tarafından hazırlanmıştır. Alpamişa metninin bulunduğu Halk Edebiyatı bölümünü, Metin Ergun ve Gaynislam İbrahimov beraber hazırlamışlardır. Destan metni 106- 114 sayfa aralığındadır*” (Alsaç, 2011, s. 31)

2.6.1. Özbek Varyantının Özeti

Kongırat ilinde, Dabanbiy isminde bir bey yaşamıştır. Dabanbiy'in Alpinbiy isimli oğlunun Baysarı ve Bayböri isimli iki tane oğlu vardır. İki kardeş de zengin ve devletliymiş fakat uzun süredir çocukları olmuyormuş. Günlerden bir gün Kongırat ilinde, bir sünnet düğünü yapılır. Sünnet düğününde, çocukları olmadığı için Baysarı ve Bayböri'ye hiç kimse hizmet etmemiş; atlarını almamış, altlarına minder sermemiş beyler bu duruma çok üzülürler ve hediyelerini teslim ederek sünnet düğününden ayrılırlar. Şahı Merdan Pirin dediklerini yapan kardeşler çocuk isteğine sonunda kavuşurlar. Bayböri'nin bir kız bir erkek olmak üzere ikiz çocukları olur; Baysarı'nın bir kız çocuğu olur. Bir Pir gelip, Bayböri'nin oğluna Hekimbek, kızına Kaldırğaç, Baysarı'nın kızına Berçin adını koyup, Berçin'i Hekimbek ile beşik kertmesi yapar. Yedi yaşına giren Hekimbek dedesinden kalan yayı, Askar dağına delip geçen uzaklığa atar ve Alplerin sonuncusu anlamına gelen Alpamiş adını alır.

Bayb6ri Bey, kardeşi Baysarı'dan zekat ister; b6yle bir Şeyi kabullenmeyen Baysarı on bin evden oluşan halkıyla Kalmak iline gider. Aradan yedi yıl geçer ve kahramanlar on d6rt yaşına girerler. Kalmak Şahın doksan Alpi Berçin'e aşık olup Baysarı'nın evine gidip kızını tek kişiye mi yoksa doksanımıza mı vereceksin deyip bir g6n s6re verirler. Berçin onlardan altı ay izin alıp, Alpamiş'a mektup yazıp on yiğidi Kongırat iline g6nderir.

Berçin'in mektubunu okuyup Kalmak iline giden Alpamiş burada ilm-i keramet yoluyla destanın 6ç kahramanı aynı gece r6ya g6r6r. Karacan, r6yasında M6sl6man olur ve Alpamiş'ın can yoldaŐı olma g6revi verilir. Karacan ile Alpamiş dost olur. Karacan, Alpamiş'ın adına Baysarı'nın evine d6n6rc6 gider ve Berçin, evlilik için yarıŐı kim kazanırsa onunla evleneceğini s6yler. Doksan Alp'te, yarıŐmaya katılır. Karacan da Alpamiş adına, Bayçibar ile yarıŐa katılır. Alpamiş ok atma, hedef vurma ve g6reŐ yarıŐmalarında birinci gelir.

Berçin ve Alpamiş kırk g6n kırk gece d6ğ6n yaparak evlenirler. 6zbek halkıda Berçin ve Alpamiş ile yurtlarına geri d6nme kararı alırlar. Baysarı ağabeyine kızgın olduğu için Kalmak yurdunda kalır. S6rhayıl, intikam almak için 6zbek halkının 6st6ne asker g6nderir; Alpamiş ve Karacan askerleri yenerek Kongırat iline d6ner. Baysarı, Kalmak Şah tarafından esir alınır. Amcasını kurtarmak için Kalmak iline giden Alpamiş'ı ve kırk yiğidini S6rhayıl adındaki ihtiyar kadın kırk kızın yardımıyla hile ile sarhoŐ eder. Kalmak Şahın askerleri, sarhoŐluk zamanı h6cum edip Alpamiş'ın kırk yiğidini 6ld6r6r. Alpamiş'ın v6cuduna kurŐun, ok ve ateŐin iŐlememesi 6zerine Murattepe'ye çukur kazdırıp, Alpamiş'ı bu zindana attırır.

Aradan uzun zaman geçer. Kendini zindana atan yaralı kazı iyileŐtiren Alpamiş'ın anasına, babasına ve yakınlarına mektup yazıp kazın kanadına bağlayıp kazı uçurdu. Babir g6l6nde deve g6den Kaldırçaç'ın buraya konan kazın kanadından d6Ően mektubu okuyup ağabeyinin sağ olduğunu 6ğrendi ve Karacan'dan yardım istedi. Karacan yoldaŐını kurtarmak için yola çıkar. Alpamiş kendini kurtarmaya gelen Karacan'ın ileride bu durumu kendisini k6ç6k d6Ő6rmek için kullanabilir endiŐesiyle yarı yolda sırtını dayayıp, ayağını direyip urganı kopardı ve zindanda kalmayı tercih etti. Çoban Keykubad sayesinde Alpamiş ile tanışıp ona aşık olan Kalmak Őahının kızı Tavka Hanımın Alpamiş'ı kurtarmak için yer altından kazdırdığı t6nel işe yaramayınca, Alpamiş'ın verdiği 6zerliği Bayçibar'ın bağlandığı ahıra g6t6rd6.

Üzerliğin kokusundan Alpamış'ın sağ olduğunu anlayan Bayçibar bir kişneyip zincirleri parçaladı, zindanın üstüne gidip bir yuvarlanıp kalktığında evliyalardan duaları ile kuyruğu kırk kulaç uzadı, uzayan kuyruğu aşağıya sarkıtıp yedi yıl zindanda yatan Alpamış'ı çıkardı. Alpamış, pirlere yardımıyla tek başına Kalmak askerleriyle savaşır ve kazanarak zaferini ilan eder. Alpamış, Sürhayil'in kafasını kesip şahın kapısına asar ve Kalmak Şahı'nı da öldürerek yedi yılın intikamını alır. Keykubad'ı, Kalmakların Şahı yapıp Tavka'yı ona alır. Keykubad'ın gerçek şeklini gören Tavka, ona aşık olur ve düğünleri yapılır.

Dönüş yolculuğunda karşılaştığı kervandan, yedi yılda olanları öğrenen Alpamış, kardeşi Kaldırğaç'ı görür kız kardeşine kendisini, ağabeyinin arkadaşı olarak tanıtır ağabeyinin yaşadığını söyler. Alpamış, Kultay'ın yanına gider kendini tanıtır. Birbirlerinin kıyafetlerini giyip yer değiştirirler. Kultay kılığındaki Alpamış, Yadgar'ı görüp dedesi gibi konuşur. Alpamış, gerçeği gizler; onunla dertleşir ve düğünü bozmak için aralarında anlaşır.

Düğüne katılan Kultay kıyafetleri içerisindeki Alpamış, herkesten daha iyi ok atar ve Alpamış'ın yayının bulunduğu yeri söyler. Ultantaz'ın emriyle bütün halk, Arpalı gölüne gider yayı yerinden kaldırmaya çalışır ama bunu kimse başaramaz. Yadgar'dan kurtulmak isteyen Ultantaz, çocuğu yayı getirmek için halkla beraber gönderir. Kultay'ın öğüdüyle dua eden Yadgar, Şahı Merdan Piri yardıma çağırır. Yadgar yayı yerinden söküp götürür. Kultay kılığındaki Alpamış, Yadgar'ın getirdiği yayı atıp; çınar ağacının dalını çok uzağa atar.

Ölen söyleme gecesinde Alpamış ve Badam Cariye ölen söyleyip atıştır, atışmayı Alpamış kazanır. Alpamış, Berçin ile atışmak ister; isteği divan beylerince kabul edilir. Berçin ile Kultay kılığında Alpamış, ölen söyleyip atıştır; seher vaktine kadar devam eden atışmayı Alpamış kazanır. Alpamış gerçeği söyler ve düğün başlar. Ultantaz, her gün dövdükten sonra kırkinci gün başını cellata vurdurulur. Badam Cariye at yarışlarının önüne top olarak atılır. Baysarı, gurbete dayanamayıp yurduna döner ve Kongirat ilinde bütün halkın katıldığı büyük bir toy düzenlenir.

3. ALPAMIŞ DESTANI ÖZBEK VARYANTINDA ESKİCİL VE İŞLEK OLMAYAN UNSURLAR

3.1. Eskicil Unsur

Dilin söz varlığı unsurlarından biri olan sözcükler tarihi devirler içerisinde yavaş da olsa hep değişir ve gelişir. Bu değişim ve gelişmeler sonucunda bazı sözcüklerin kullanım çerçevesi daralır veya gelişir. Bu gelişmelerle birlikte yeni kelimeler veya sözcükler oluştuğu gibi kullanımı azalan kelimelerin zamanla kullanım alanı daralır veya tamamen kullanımdan düşerek unutulur (yok olur) ve böylece sözcükler eskicil bir özellik kazanır.

Fransızca archaisme sözcüğünün alıntılanması olan arkaizm terimi, *Güncel Türkçe Sözlük*'te edebiyat terimi olarak karşımıza çıkan arkaik sözcüğü 'konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)' anlamını verilmektedir. Arkaik sözcüğü hakkında araştırmacılar tarafından farklı isimlendirmeler ve tanımlar yapılmıştır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 153).

Zeynep Korkmaz *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde arkaik sözcüğü ile ilgili *eskicilik*, *eskilik*, *eski kelime* gibi isimlendirmeler de bulunmuştur. Kelimelerin tanımını *eskicilik*, kullanım alanı daralmış, kelimenin kullanım şeklinde eskiye bağlı kullanılması; *eskilik*, sözlü veya yazılı ifadelerden düşmüş kelimeler veya tarihsel döneme ait olan kelime, deyim ve atasözleri ; *eski kelime*, kullanım alanı daralan ve günümüzde kullanılan kelimeler, *arkaik kelime*, geçmişten günümüze ulaşan kullanım alanı daralan veya kullanımdan düşmüş sözcüklerle şeklinde açıklamıştır (1992, s. 55).

Berke Vardar *Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü*'nde 'eski biçim, eskilik' maddeleri başlığı altında "kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu, vb." şeklinde ifade etmektedir (2002, s. 93).

Mehmet Ölmez, arkaik hakkında herhangi bir dilde sözcük Eski türkçe ile karşılaştırıldığında diğer Türk dillerinde ses ve şekil niteliklerinin bulunmamasıyla birlikte Eski Türkçe'de benzer şekilde kullanıma devam etmesi söz konusu şeklinde açıklamaktadır (2003, s. 135-136).

Gülsevin, arkaik kavramını ayrıntılı biçimde değerlendirmiştir: "Arkaik (eskicil) hakkında unutulmaması ve akılda tutulması gereken şudur ki: "Eski şekli devam ettirmek, korumak" başka bir şeydir, "eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak"

başka bir şeydir” . Arkaik öğelerin tespit edilmesinde Gülsevin, ele alınan dönemin, başka diyalekt ile eşzamanlı ve söz konusu dönemin eski bir dönemi ile artzamanlı karşılaştırılmasının şart olduğunu ifade etmektedir. Bu günümüz dilinde *baş, ben* gibi kelimelerin, Eski Türkçede mevcut olması bunları arkaik yapmaz. Bundan dolayı eski şeklini devam ettiren kelimelerin, sözcük veya deyimlerin arkaik unsur olduğu anlamına gelmemesi gerektiğini vurgulayan bir açıklamada bulunmuştur (2015, s. 3-5).

Sızdık, *eskicil unsurları genel olarak eskilikler* diye adlandırmaktadır (2009, s. 12).

Sızdık, eskilikler “eskicil unsurlar” kavramına:

1. “*Eskicil Kelimeler*”;

2. “*Biçimsel Eskicil Unsurlar*”;

3. “*Eskicil Ekler*”;

4. “*Anlamsal Eskicil Unsurlar*”ı dâhil etmiştir (2009, s. 11, 130, 161).

1. “*Eskicil kelimeler*”, eski dönemlerde kullanılmış fakat günümüz dilinde kullanımdan düşmüş sözcüklerdir. *Eskimiş kelimeler, tarihî kelimeler, fosil kelimeler, ölü kelimelerde* bu gruba dâhil edilmiştir. Örneğin, ‘quyruğ’ sözcüğü günümüz Özbek Türkçesi’nde mevcut değildir. Zamanla kullanımdan düşmüştür.

2. “*Biçimsel eskicil unsurlar*”, eski şeklini koruyan kelimelerdir.

3. “*Eskicil Ekler*”, günümüz Özbek edebî dilinde kullanılmayan atasözü, deyimlerde veya kalıplaşmış ifadelerde korunan eklerdir. Örneğin, Özbekçede -çilik eki aktif değildir, ancak ‘kunçilik, ayçilik’ gibi kalıplaşmış isimlerde korunmuştur. ‘Kuninda’ kelimesi günümüz Özbek Türkçesi’nde ‘kuni-n kelimesinde mevcut olan zamir n’si arkaik unsurdur günümüz Özbek Türkçesi’nde kullanımı mevcut değildir.

4. “*Anlamsal Eskicil Unsurlar*”, günümüz Kazak dilinde gerçek anlamı unutulup anlam genişlemesine uğrayan kelimelerin, atasözü veya deyimlerde, kalıplaşmış ifadelerde eskicil anlamını korumuş şekiller olarak değerlendirmektedir.

Kazak bilim insanları arkaik kelimeleri iki gruba ayırmaktadırlar: ‘1. *Arhaizmder/könergen sözler “eskicil kelimeler”* 2. *İstorizmder/tarihi sözler “tarihî*

kelimeler, eskimiş kelimeler' (Ahanov, 1973, s. 187; Karayev, 1993, s. 62; Balakayev vd. 2005, s. 70; Musabayev, 2008, s. 185; Aygabılov, 2013, s. 65).

Tez çalışması eskicil kelimeler üzerine olduğu için 'Arkaizm "Eskicil kelimeler" üzerine yapılan çeşitli tanımlamalara aşağıda yer verilmektedir.

'Arkaizm, aktif kullanılıştan düşmüş ve kullanım alanı daralmış kelimelerdir' (Ahanov, 1973, s. 189).

'Arkaizm, eskiden, eski dönemlerde edebî dilde kullanılıp, şimdiki zamanda kullanımdan düşen ve yerine başka eş anlamlı kelimelerin aktifleştiği kelimelerdir.' (Mahmutov, 1963, s. 110).

'Her milletin âdet, gelenek-görenek, yaşam tarzı, hayatına göre farklı dönemlerde değişen, başka kelimelere yer veren, eskimiş veya tamamen kullanımdan düşen kelimeler vardır, bunlara arkaizm denilir' (Karayev, 1993, s. 63-64).

Arkaizm, aktif kullanımdan düşen, unutulmuş veya anlamı anlaşılmayan kelimelerdir" (Kaliyev, Bolganbayev, 2006, s. 174-175).

Eskicil kelimeler, geçmiş dönemlere ait olduğu için bu kelimelerin çoğunu toplum anlayamaz. Eskicil sözcüklerin bazıları kullanımdan düşmüştür ve bazılarının kullanım alanı sınırlandırılmıştır (Kuljanova, 2013, s. 64)

Arkaizmle ilgili tanımlardan anlaşılacağı üzere arkaiklik birden çok çalışmanın ve araştırmanın inceleme konusu olmuştur. (Durgut 2004, Ay 2009, Nahmedov 2009, Taş 2009, Türk 2009, Güneş 2013, Okatan 2013, Küçük 2013, 2014, Üşenmez 2014, Ekşioğlu 2015, Köktekin 2015, Tiryaki 2015, Abid 2016, Ertekinoglu 2016, Kaya 2016, Kurtoğlu 2016, Metin 2016, Başkan-Özkan 2017, Maden 2017, Karabulut-Kazanlar 2018) gibi birçok isimlerin çalışmalarında arkaizm kavramın yer aldığı bilinmektedir.

Yukarıda verilen tanımları ele alarak değerlendirecek olursak 'eskicil unsur' tarihi devirler içerisinde günümüz kullanımdan düşmüş, kullanım alanı sınırlandırılmış veya edebî dilde kullanılmayıp kalıplaşmış söz dizimlerinde korunması, olarak açıklayabiliriz.

Fazıl Yoldaşoğlu'nun derlediği Alpamış Destanı; Özbek edebî dilinde yaşayan veya kullanımdan düşmüş, kullanım alanı daralmış eskicil kelimeleri içermesi bakımından önemli bir eserdir.

Alpamış Destanı'nda yer alan gramer şekillerine ve söz varlığına ait unsurların bazıları aynı şekilde günümüze ulaşmış, bazıları ise değişikliklere uğrayarak günümüze ulaşmış bazıları da günümüzde kullanımdan düşmüştür. Geçmişten günümüze ulaşamayan unsurlar için 'eskicil, arkaik' gibi kavramlar kullanılmaktadır. Alpamış Destanı Özbek Varyantında Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar isimli tez çalışması altında tespit ettiğimiz eskicil ve işlek olmayan kelimelerin sayılarını arttırmak dil araştırmaları için faydalı olacaktır.

Tezde, günümüz Özbek Türkçe'si esas alınarak kullanımdan düşmüş ve kullanım alanı sınırlandırılmış kelimeler eskicil unsur olarak değerlendirilmiş, anlamı herhangi bir Özbekçe sözlükte mevcut olmayan ağızlarda veya folklor ürünlerinde varlığını devam ettiren kelime ve deyimler ise işlek olmayan unsurlar olarak değerlendirilmiştir.

Metinde tespit edilen kelimeler İsimlerde Görülen Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar, Fiillerde Görülen Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar, ve Eklerde Görülen Eskicil Unsurlar olmak bu alt başlıklarda incelenmiştir.

3.2. Alpamış Destanında Eskicil ve İşlek Olmayan İsimler

alp : “alp unvanı”

Özbekçede bir unvan olarak *alp* kelimesi kullanımdan düşmüştür. Kelime “mert, cesur” anlamında da işlekliliğini kaybetmektedir. Ancak Alpamış destanında sıfat olarak kullanımının yanı sıra unvan olarak da kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte destanda Kongırat kabileleri yedi yaşındaki Hakimbek'in keskin nişancılığını, mert ve cesurluğunu göz önünde bulundurarak Alpamış diye isim koyduklarını belirtmek gerekir.

Toxsân alpniñ kâni yergä kuyilsa

Töräñ kelib duşmanniñ dâdin bersä (Alpamış Destanı, 2016, s. 128).

(Doksan mertin kanı yerde kalsa, töre gelib düşmanın dersini verse).

âlçi-çikkä : “kazanma; kaybetme”

ÖTİL'de *âlçi* sözcüğü 'aşık oyununda kazanma durumu, aşık kemiği yüzünün yukarı dönük olması durumu' olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 120). *Çikkä* sözcüğü ise aşık oyununda kaybetmesi, yenilmesi durumudur. Aşık oyunu kaybolma

tehlikesiyle karşı kakırşuya olan halk oyunlarından biri olduğu için *âlçi* kelimesi de *çikkä* kelimesi de eskicil öge olarak açıklanmaktadır. Günümüzde Özbekçede deyim olarak kullanımı devam etmektedir. Deyim olarak “tepe taklak olmak”, “altı üstüne gelmek” anlamının yanı sıra “kazanmak” anlamı taşımaktadır. Bu anlamda *âşiği âlçi bolmâq* deyimini de vardır. Alpamış destanında *âlçi-çikkä* ifadesi üç defa kullanılmıştır.

Davlatli hân şunday kökka qaradi

Âlçi-çikka bölüb endi aylanib (Alpamış Destanı, 2016, s. 107).

(Devletli han şöyle gökyüzüne baktı, kazanma; kaybetme olup şimdi dolanıp).

Halâyıklar kökka bâkıb qaradi

Âlçi-çikka bölüb şunday aylanib (Alpamış Destanı, 2016, s. 199).

(Halk gökyüzüne baktı, kazanma; kaybetme olarak şöyle dönüp).

Oynab-kulib yursak sayili çârvâkka

Gâhi âlçi bölsak, gâhlarda çikka (Alpamış Destanı, 2016, s. 322).

(Oynayıp gülüp gitsek bağ bahçeye, bazen kazanırız bazen kaybederiz).

âşa : “çok, fazla, son derece”

Özbekçe-Türkçe Sözlükte *âşa* kelimesinin üç anlamı verilmiştir. “1) üzerinden, üstünden, karşısından; 2) boyunca; 3) içinde” (ÖTS, s. 350).

ÖTİL’de ise *âşa* sözcüğün birçok anlamı verilmiştir. Bunların arasında ‘çok, aşırı, son derece’ anlamının işlek olmadığı kaydedilmiştir (ÖTİL, 2006, s. 168). Alpamış Destanında yirmi sekiz yerde kullanılmışken genellikle bu anlamı ile görülür.

Ekindan ayrilib bunda kelibdi

Bu bâylardan âşa cabr köribdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 54).

(Ekinden ayrılıp buraya gelmiş, bu zenginlerden çokça acı görmüş).

Mendäyin âyimniñ hâlin bilgängä

Meni izläb âşa eldän kelgängä (Alpamış Destanı, 2016, s. 150).

Körgänlärniñ bari rahmi kelibdi

Bu badbahtlar âşa zulm kılibdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 189).

(Benim gibi hanımın hâlini bilene, Beni arayıp çokça halktan gelene, Görenlerin hepsi merhamet etmiş, Bu bedbahtlar fazlasıyla zülm yapmışlar).

ayil : “tokalı kayış”

ÖTİL’de ‘ayil’ sözcüğünün açıklaması ‘eyerin üst kısmına ve atın karnına bağlanan tokalı bir kayış’ olarak verilmiştir (ÖTİL, 2006, s. 52). Atçılık ile ilgili terminolojide *puştän* kelimesi ile ikileme olarak kullanılabilir. Nitekim *puştän* da eyeri atın karnına sıkıca bağlamak için kullanılan deriden yapılmış bir çeşit kemer anlamına gelir. Alpamış destanında dört yerde *ayil puştän* şeklinde kullanılırken, dört yerde de tek başına kullanılmıştır.

Kaşantirib mingan âtdi

Ayil, puştanini târtđi (Alpamış Destanı, 2016, s. 96).

(Kaşandırıp bindiği atını, onun kayış kemerini çekti).

Yukarıdaki metinde geçen *kaşantir-* fiili de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbekçede sınırlı kullanıma sahip olup ağızlarda varlığını sürdürmektedir.

sağrisiniñ ustidan kulâğiniñ ortasiğaçayin töksân âlti kariş çıkdı, ayil târtuvi âltmiş uç kariş çıkdı (Alpamış Destanı, 2016, s. 152).

(Sağrısının üstünden kulağının ortasına kadar doksan altı karış çıktı, kolan kayışı altmış üç karış çıktı)

Abzali bir-biriga kâvib ham ketgan

Ayil-puştanini âtniñ böşatđi (Alpamış Destanı, 2016, s. 336).

(Koşum takımları birbirine karışmış durumdaydı. Atın eyer kayışlarını çözdü).

Bedâvga zarrin ayillar (Alpamış Destanı, 2016, s. 340).

(Atlara altın kayışlar).

bağana : “demin, az önce”

Özbekçede bu anlamda *bâya*, *hâli* kelimeleri kullanılır. *bâya* kelimesi ile aynı kökten geldiği anlaşılan *bâğana* kelimesine Özbekçe sözlüklerde rastlanmadı. Ancak folklor eserleri sözlüğünde ‘demin, az önce’ olarak açıklanmıştır (Orınbayeva, 2017, s. 39). Metinde *bâğana* şeklinin yanı sıra aitlik eki almış hâli olan *bâğanaği* şekli ‘deminki, az önceki’ anlamında birer örnekte kullanılmıştır.

Kökämân alp âtdan tuşib, âtni uyniñ beldâvigä ildirib, bâğana kıımız sorab
(Alpamış Destanı, 2016, s. 89).

(Kökemen Alp attan inip atı evin hizmetçisine verip az önce kıımız sorarak).

Kelib sandıqni kördi, sandıq açilib kâpti, bâğanağı koygan hati yok (Alpamış Destanı, 2016, s. 102).

(Gelip sandığı gördü, sandığı açılmış. Az önce koyduğu mektup yoktu).

baқан : “yol kesmede kullanılan halat”

Alpamış Destanının neşrinde yer alan sözlük bölümünde ‘baқан’ kelimesi ‘gelin giderken yolu kapatmak, kesmek için kullanılan halat’ olarak açıklanmıştır (Alpamış Destanı, 2016, s. 394). Kelime başka Özbekçe sözlüklerde tanımlanamamıştır. Eskicil öge haline gelen bu kelime destan içerisinde iki defa kullanılmıştır:

Қızı ҳâtin bârayâtir

Yolda baқан sâlayık, deb (Alpamış Destanı, 2016, s. 225).

(Kızlar ve kadınlar gidiyorlar, yol üzerinde halat koyalım diye).

Köp kızlar kelinni ortaga âladi

Ötkizmaydi, yolda baқан sâladı (Alpamış Destanı, 2016, s. 226).

(Çok kızlar gelini ortaya alırlar, geçirmezler yola halat koyarlar).

bâtmân: “batman, ağırlık birimi”

ÖTİL’de *bâtmân* sözcüğü ‘(898.5 grama eşit ağırlık ölçüsü) Orta Asya ve Özbekistan’ın farklı bölgelerinde farklı standartlarda ve ağırlıkta bir ağırlık ölçüsü birimi (iki pounddan on bir pound’a kadar) olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 329). Sözlükte kaydedildiği gibi eskicil kelime olan *bâtmân* yazı dilinde kullanılmamaktadır.

Alpamış Destanı içerisinde otuz bir defa kullanılmıştır.

Alpinbiy bâbâsıdan kâlgan on tört bâtmân biriçdan bolgan parli yâyi bâr edi
(Alpamış Destanı, 2016, s. 36).

(Alpinbey'in dedesinden kalan on dört batman bronzdan yapılmış tüylü bir yayı vardı).

Zâlim bilän härgiz bolmañlar yoldâş

Takımida beş yüz bätmân kältägi (Alpamış Destanı, 2016, s.182).

(Zalim ile hiçbir zaman yoldaş olmayın, takımında beş yüz batman sopası olur).

Bâyçibârgü qalmâq zulm kıladı

Toksân bätmân çoyan ğulni keltirib (Alpamış Destanı, 2016, s. 228).

(Bayçıbar'a Kalmak zulüm edecek, doksan batman dökme demir getirip).

Bâyçibârning bu boyniga sâladi

Âltmış bätmân endi temirni yiğib (Alpamış Destanı, 2016, s. 270).

(Bayçıbar'ın bu boynuna salacak, altmış batman demiri şimdi toplayıp).

baydâk : 1) “bayrak”; 2) “askeri birlik, bölük”

ÖTİL'de ‘baydâk’ kelimesinin iki anlamı mevcuttur; birinci anlamı ‘bayrak’ ikinci anlamı ‘bir askeri birlik, bir birim altına görev yapan bir grup asker ’ olarak anlamları verilmektedir (ÖTİL, 2006, s. 141-142). Alpamış Destanında da her iki anlamda kullanılırken neşrin sözlük kısmın ise sadece ‘bayrak’ olarak açıklandığı dikkat çekmektedir (Alpamış Destanı, 2016, s. 485). Kelime Özbekçede aktif kullanılmadığından eskicil olarak değerlendirilmiştir.

Kelime destan içerisinde on beş defa geçmektedir. Aşağıdaki örnekte her iki anlamı vardır:

Cönadi bundan cam bolib

Baydâk-baydâk laşkar tolib

Bâtirlar bedâvni minib

Tuğu baydâk qolga âlib (Alpamış Destanı, 2016, s. 230).

(Gitti buradan hepsi bir olup, bölük bölük askerler dolup, bahadırlar atına binip, tuğ ve bayrağı eline alıp).

Katta-kıçık, beriñ endi maslahat

Baydâk-baydâk bundan laşkar bâribdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 210).

(Büyük küçük verin şimdi tavsiye, bölük bölük bundan askerler gitmiş).

Qalmâklar zindânni tamâm kıladı

Baydâk-baydâk kaçça qalmâk keladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 268).

(Kalmaklar zindanı tamamlayacak, bölük bölük nice Kalmak gelecek).

bel : “dağ, tepe”

Özbekçe-Türkçe Sözlükte iki ayrı *bel* kelimesi verilmiştir. Organ adı ve kürek anlamlarıyla görülen bu iki ayrı kelime ÖTİL’de altı anlamıyla açıklanmıştır (ÖTİL, 2006, s. 218). Alpamış Destanında ise *bel* sözcüğü ‘dağların ve tepelerin en yüksek noktası’ anlamını karşılamak için kullanılmaktadır. Eski metinlerde görülen bu kelime günümüz Özbekçesinde eskicil kelime durumundadır.

Destan içerisinde kelimenin dört yerde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Arasida toqsân dâvân tâğı bâr

Bellârdân âşadi ul zamân bâylar (Alpamış Destanı, 2016, s. 49).

(Arasında doksan geçilecek dağ var, dağ tepelerinden geçer o zaman zenginler).

Bârayâtir koy-u қоzi mañraşib

Neça Aşkar dâvân, bellardin âşib (Alpamış Destanı, 2016, s. 221).

(Koyun kuzular meleşerek nice Asker geçidini ve tepeleri aşarak).

Ne bir kıya yollardan

Kättä, adir, bellârdân (Alpamış Destanı, 2016, s. 254).

(Ne bir eğim yollardan, büyük tepe, dağlardan).

Neçä târ-u neçä bellârdân âşib

Bârdi şunday mäzgiligä yetişib (Alpamış Destanı, 2016, s. 300).

(Nice dar yollardan nice dağlardan geçip, şu şekilde menziline yetişip vardı).

biy : “bey”

ÖTİL’de ‘biy’ sözcüğü ‘bir kabilenin veya bir kabileler birliğinin reisi, lideri; göçebe veya yarı göçebe Türk halklarını (boyunun) büyüğü ’ olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 255). Eski Türkçede *beg* olarak geçen kelimenin Kıpçak ve Oğuz metinlerinde *biy/bey* gibi şekillerde geçerken Özbekçede *bek* olarak yaşamaktadır. Ancak halk edebiyatı ürünlerinde eskicil öge olarak görülen *biy* şekli Özbekçenin Kıpçak ağızlarının tesiriyle metinlerde görülebilmektedir.

Göçebe toplumun hayatıyla ilgili geniş bilgileri barındırması bakımından Alpamış Destanında ‘biy’ sözcüğü en sık görülen kelimelerden biridir. Metinde yüz yirmi sekiz defa tanıklanmaktadır.

Biylär häm toyga keldi (Alpamış Destanı, 2016, s. 33).

(Beyler de düğüne geldi).

Biylär bulardan bu gapni eşitib, hafafa boldi (Alpamış Destanı, 2016, s. 33).

(Beyler bunlardan bu sözü işitip üzüldüler).

Mehmânlarıni yâtkızib, biylär uyiga qarab kaytdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 34).

(Misafirleri yatırıp, beyler evlerine doğru döndü).

burum : “saç örgüsü”

ÖHŞL sözlüğünde *burum* sözcüğü ‘kırk saç örgüsü’ olarak açıklanmaktadır (ÖHŞL, 1971, s. 57). Alpamış Destanında içerisinde yer alan lugat kısmında ‘örgü, saç örgüsü’ olarak kaydedilmiştir (Alpamış Destanı, 2016, s. 486). Kelime başka Özbekçe sözlüklerde tanıklanamamıştır. Destanlarda da kullanımı sınırlı olup Alpamış Destanı metninde bir defa kullanılmıştır.

Kökämän Alp Barçinniñ burumidan uşlab, pâygaga qarab târta bâşladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 89).

(Kökemen Alp, Barçın’ın saç örgüsünden tutup yarış yerine doğru çekmeye başladı).

buytib : “böylece, bu şekilde”

Bu kelime *bu etib* kelimelerinin birleşiminde ortaya çıkmıştır. Özbekçede bu anlamda *bunday*, *munday*, *bundâq*, *bunaqa* gibi kelimeler kullanılırken *buytib*

kelimesi kullanımdan düşmüştür. Cümleye ‘böylece, bu şekilde’ anlamlarını katan bu kelime eskicil kelime durumundadır.

Alpamış Destanı içerisinde sekiz defa kullanılmıştır.

Yâtmayin örneñdan endi tursañ-çi

Buytib turmay endi ğayrat kılsañ-çi (Alpamış Destanı, 2016, s. 106).

(Yatmadan yerinde şimdi dursana, böylece durmadan şimdi gayret etsene).

Biydän tağı habar alsak

Uytib-buytib alib kelsäk (Alpamış Destanı, 2016, s. 223).

(Beyden dağdan haber alsak, o şekilde bu şekilde alıp gelsek).

Aytgan sözim ğariblikda bil endi

Buytib yâtma, bir harakat kıl endi (Alpamış Destanı, 2016, s. 308).

(Söyleyen sözüm gariplikte bil şimdi, böylece yatma bir hareket et şimdi).

Buytib yurganimizni birâv körmäsin (Alpamış Destanı, 2016, s. 319).

(Böyle yürüdüğümüzü bir kişi görmesin).

Nimä uruğ bolasan, deb

Buytib çâpma, öläsän, deb (Alpamış Destanı, 2016, s. 395).

(Böyle koşma, öleceksin diye).

cahaldirik : “eyerin altına konan bez parçası”

ÖTİL’de *cahaldirik* kelimesinin eskicil unsur olarak sadece folklor metinlerinde görüldüğü kaydedilerek *cazlık* maddesine gönderme yapılmıştır (ÖTİL, 2006, s. 77). *cazlık* kelimesinin açıklaması ise şu şekildedir: ‘eyer çantasının altına yerleştirilen bir çift yumuşak at koşum vasıtası’ (ÖTİL, 2006, s. 65).

Destan içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Çirginiñ üstidan koydi bellikni

Bâz üstidan sâldi cahaldirikni (Alpamış Destanı, 2016, s. 110).

ciğa : “toka”

ÖTİL’de *ciğa* kelimesinin anlamı ‘toka’ ve ‘taç’ olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 96). Ayrıca sözlükte kelimenin bir eskicil kelime olduğu belirtilmiştir. Alpamış destanı metninde beş yerde kullanılmıştır:

Barayâtgan Baysun-Kongirât töräsi

Bâşida bâr edi zârdân ciğasi (Alpamış Destanı, 2016, s. 51).

(Giden kişi Baysun Kongirat’ın önderi, başında var idi altından bir tacı).

Meni bilsän kongirâtlarniñ ağasi

Bâşimda bâr edi zârdân ciğasi (Alpamış Destanı, 2016, s. 116-130).

(Beni tanıyorsan Kongiratların ağasıyım, başımda var idi altından tacım).

Kaytayin ezildi bağrim çegasi

Kötarâlmay sindi bâşim ciğasi (Alpamış Destanı, 2016, s. 277).

(Döneyim ezildi bağrımın köşesi, kaldıramadan kırıldı başımın tacı).

çâçâğ : “püskül”

ÖTİL’de *çâçâğ* sözcüğü “sâçâk, pâpuk’ dasturhân çâçâği” (püskül, sofranın bezinin püskülü) olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 504). Alpamış Destanında bir kere kullanılmıştır. Sözlüklerde açıklandığı gibi Özbekçe için kelime eskicil bir kelime durumundadır.

Bismillâ, deb sâldi âtning üstigä

Çâçâği zumratdan zarli davirdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 110).

(Bismillah, diye atın üstüne püskülü zümretten, altınla örtüyü koydu).

çâpağânçi : “hızlı ve iyi koşan kişi, haberci”

çâpağânçi kelimesi çap- “hızlı koşmak” anlamına gelen fiilden yapılmış isimdir. Kelime Özbekçede kullanımdan düşmüş ve eskicil kelime olmuştur. Kelimenin sıfat hâli *çâpağân* ise “tez, yahşi yuguradigan; çâpkır” (hızlı ve iyi koşabilen, tırıs giden) olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 507). Bu kökten meslek ismi yapılarak “haberci, hızlı haber ulaştırıcı” anlamında *çâpağânçi* Alpamış Destanı metninde üç defa kullanılmıştır.

Habarçi kıp çapağânçi cönätđi

Yakın kâlgan bekniñ Bâysin eläti

Çapağânçi âtga kamçı uradi (Alpamış Destanı, 2016, s. 224).

(Haberci olarak elçi gönderdiler, yakın kalan beyin Baysın halkı. Haberci ata kamçı vurdu).

Çapağânçi kelib, Bâybâ'riga Alpamışniñ kelgänini bildirib, bir sözni aytib turibdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 224).

(Haberci gelip Bayböri'ye Alpamış'ın geldiğini bildirip, bir sözü söyleyip dururken).

çeçä : “yenge”

Özbekçede yazı dilinde kullanılmayan *çeçä* kelimesi bazı Kıpçak ağızlarında tespit edilebilse de eskicil öge durumundadır. Nitekim ÖTİL'de bu şekilde izah edilmiş ve ‘yenge’ anlamıyla olarak açıklanmıştır (ÖTİL, 2008, s. 477).

çeçä kelimesi destan içerisinde genellikle iyelik eklerinden birini alarak kullanılmış ve on yedi örnekte görülmektedir.

Barçin çeçäm bul yoliñga intizâr

Kıçasañ, yetkazar nazari Çibâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 109).

(Barçin yengem burada yolunu bekliyor, zorlarsan götürür seni Çibar).

Barçin çeçäm talaş bolib kâлами

Sendäy beklâr bul beħabar turami? (Alpamış Destanı, 2016, s. 99).

(Barçin yengem başkalarının arasında paylaşılacak mı, sen gibi beyler bundan habersiz duracak mı?).

Bek äkämni köräyik, deb

Çeçamdâlib keläyik, deb (Alpamış Destanı, 2016, s. 225).

(Bek abimi görelim diye, yengemi alıp getirelim diye).

Munglik çeçäng yiğlab tüşdi âraga

Zulm kıp bâlamni urma, sadağa (Alpamış Destanı, 2016, s. 410).

(Zavallı yengen ağlayıp araya girdi, zulmedip yavruma vurma, kurban).

çegä : “kenar, uç”

Özbekçede bu anlamda *çekä*, *çekkä* kelimeleri kullanılırken *çegä* şekli işlek değildir. Bazı folklor eserlerinde görülen bu kelime Alpamış Destanında da vardır. Metin *çegä* sözcüğü aynı cümleler üzerinde farklı sayfalarda yedi defa kullanılmıştır. Cümle içerisinde ‘kenar, uç’ anlamlarında kullanılmıştır.

Kumuşdandır karçığaniñ çegäsi

Sensan, bālam, davlatimniñ egäsi (Alpamış Destanı, 2016, s. 252-253).

(Gümüştendir karçıgay av kuşumun kenarı, sensin yavrum, devletimin sahibi).

Kumuşdandır karçığayniñ çegäsi

Altındandır kirāvkanıñ yākasi (Alpamış Destanı, 2016, s. 283).

(Gümüştendir karçıgay av kuşumun kenarı, zırhımın yakası).

çâşka : “öğleden sonra ikindiye kadar olan vakit”

Farsça *çāştgāh* kelimesi Çağatay Türkçesi metinlerinde kullanılırken Özbekçede *çāş* şekli görülmektedir. Ancak Alpamış destanında eskicil olarak *çâşka* kelimesi yirmi altı yerde görülebilirken bütün örneklerde ‘öğleden sonra ikindiye kadar olan vakit’ anlamını vermektedir.

Erta çâşka bunda kelädi alplar

Bir maslahat, qarindāşlar, beriñlär (Alpamış Destanı, 2016, s. 83).

(Yarın öğleden sonra alpler gelecek, bir tavsiye verin akrabalar).

Köldä yurib çâşkada āvdan kaytdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 75).

(Gölde yürüyerek öğleden sonra avdan döndü).

Hay alplar, ertän çâşkagaçayin muhlat beringizlär, ertän çâşkada aylanib kelingizlär, yä biriñizgä beräyik, yä bariñizga beräyik, biz bir oylaşib köräyik, - dedi. Ertän çâşkagaçayin muhlat berib alplar kaytdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 83)

(Ey alpler, yarın öğlene kadar süre veriniz. Yarın öğlen tekrar geliniz, ya birinize verelim ya da hepinize verelim, biz bunu düşünelim, dedi. Ertesi gün öğlene kadar süre verip alpler döndü).

Ertän çâşka kelär bâbâñniñ uli (Alpamış Destanı, 2016, s. 127).

(Yarın öğleden sonra gelir dedinin oğlu).

Nâmâz vaqti ertä-mertän tâng âtdi

Çâşkada yiğilib ketgänlär kepti (Alpamış Destanı, 2016, s. 196).

(Namaz vakti erken-erken sabah oldu, öğleden sonra burdan gidenler gelmiş).

Çâşka-tuşda sâp yigitlar kelädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 203).

(Öğleden sonra saf saf olarak yiğitler gelecek).

çirgi : “atın örtüsü”

Atın üstüne örtü olarak serilen kumaş parçası için *çirgi* denilmektedir. Günümüzde Özbekçede işlek olmayıp sadece folklor eserlerinde görülebilmektedir. Alpamış destanında iki defa kullanılmıştır.

Zarliyu zarbâbdan bolgan çirgini

Çirginiñ ustidan koydi bellikni (Alpamış Destanı, 2016, s. 110).

(Örtüsü altından işkenmiştir. Örtüsünün üstüne ise belliğini koydu).

çuyda : “kafanın arka kemiği”

Bu kelimenin anlamı Özbekçe sözlüklerde yer almamaktadır. Ancak Alpamış Destanı neşrinin sözlük kısmında *çuyda* kelimesi için ‘başın arka kemiği’ anlamı verilmiştir (Alpamış Destanı, 2016, s. 492). Başka metinlerde örneğine rastlamadığımız bu kelime eskicil kelimelerden biri olarak değerlendirilmiştir.

Metin içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Aççiğniñ çillali muzlägän kışday

Nâr källä kelgänsän çuyda koşmuşday (Alpamış Destanı, 2016, s. 129).

(Öfken sanki kışın en soğuk günleri gibidir. Başına arka kemiği eklemiş gibi büyük bir kafayla geliyorsun).

dengi-doş : “denk, yaşıt, eşit”

Kelimenin başındaki ünsüze göre Oğuzca şekli olduğu açıktır. Buna göre Özbek yazı dilinde *teng-tuş* şeklinde yaşamaktadır. “Denk” ve “karşı” anlamlarına gelen iki kelimededen ibaret ikilemenin ÖTİL’de anlamı ‘yaş olarak denk olan’ şeklinde açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 64). Destan metninde hem *dengi-doş* hem de *dengi-duş* olarak geçerken ‘denk, yaşıt, akran, arkadaş’ gibi anlamlarıyla kullanılmaktadır. Metin içerisinde yedi defa geçmektedir.

Âh urib tökärsän közdän yaşıñni

Kelib körärsän-dä dengi-duşıñni (Alpamış Destanı, 2016, s. 48).

(Ah diye döküyorsun gözünün yaşını, gelip göreceksin kendi akranlarını).

Hämdäm bolib birgä yürgän yoldâşim

Âğa-inim, elimdä dengi-doşim (Alpamış Destanı, 2016, s. 93).

(Arkadaş olarak benimle birlikte yürüyen yoldaşım, abi kardeşim, memleketimdeki akranım).

On âlti uruğ elgä habar bâradi

Dengi-doşi, qarindâşi kelädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 226).

(On altı uruğ halka haber gidecek, akranları, akrabaları gelecek).

Tâğdagi aydahâr yeydi göşiñni

Körâlmäysän eldä dengi-doşiñni (Alpamış Destanı, 2016, s. 329).

(Dağdaki ejderha yiyecek etini, göremeyeceksin memleketteki dostlarını).

Bir kün bârgin Bâysariniñ kâşiga

Nasihät kıl, ketsin dengi-doşiga (Alpamış Destanı, 2016, s. 358).

(Bir gün Baysarı’nın yanına gidesin, nasihat ver, arkadaşlarının yanına gitsin).

emiş emiş : “dedikodu”

Günümüzde Özbekçede “dedikodu” anlamında *mişmiş* kelimesi kullanılmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman ekinin tekrarı gibi görülen bu kelimenin özgün hâli Alpamış destanında geçtiği gibi *ermiş*’teki r sesi düşmüş olan *emiş emiş* olmalıdır.

Alpamış destanında eskicil kelime olarak bir yerde *emiş emiş* olarak, bir yerde ise *emiş memiş* olarak kullanılmıştır.

Emiş-emiş Kõngirât elga bâradi (Alpamış Destanı, 2016, s. 272).

(Dedikodu bütün Kongirat yurduna yayılır).

Emiş-memiş gap bop yâtdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 430).

(Dedikodu sözleri yayıldı).

emikdâş : “süt kardeşi”

Çağatay Türkçesinde yaygın kullanılan *emikdâş* kelimesi Özbekçede kullanımı sınırlı durumdadır. ÖHŞL sözlüğünde *emikdâş* sözcüğü ‘aynı anne ve babadan abi veya abla olması durumu’ olarak açıklanmaktadır (ÖHŞL, 2006, s. 367). Metin içerisinde on beş yerde kullanılmıştır. Bütün örneklerde süt kardeşi anlamına gelmektedir.

Âh urib, tökilib köziñdaki yâşiñ

Nega hafa bolib keldiñ emikdâşim (Alpamış Destanı, 2016, s. 81).

(Ah edip, gözyaşların dökülüp, neden üzgün olarak geldin, süt kardeşim?).

Köp kızlardan âkâñ uyalib kâldi

Emikdâşim, seniñ gapiñ ne boldi? (Alpamış Destanı, 2016, s. 100).

(Abin, birçok kızdan utanır, süt kardeşim, senin sözün ne oldu?).

Kõngirât eldä kılgin otirişiñdi

Esgä âlgin menday emikdâşiñdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 111).

(Kongirat ilinde otur, toplantını yap. Sen benim gibi süt kardeşini hatırla).

Zâlim bilän hargiz bolmañlar yoldâş

Bir siñlim bâr, meniñ bilän emikdâş (Alpamış Destanı, 2016, s. 277).

(Zalim ile hiçbir zaman olmayın yoldaş, bir kız kardeşim var, o benimle süt kardeşidir).

Egäm gangitgandi meniñ bâşimni

Ƙanday bolsa  lib kel emikd şimni (Alpamiş Destanı, 2016, s. 288).

(Sahibim şaşırtmıştı benim kafamı, ne olursa olsun getir süt kardeşimi).

 k  deydi,  ul  y yib kel di

Tüyü b kkan  aldir  emikd şi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 446).

(Abi diye kucak açıp geliyor, deve besleyen Kaldıra süt kardeşi).

Kelime bir örnekte ise *emişd ş* olarak geçtiği dikkat çekerken anlamı yine ‘‘süt kardeşi’’ şeklinedir.

Emişd şim,  k , bunday  lasan

Bir  zb k deb sözni l fi urasan (Alpamiş Destanı, 2016, s. 157).

(Süt kardeşim, abi, neden böyle yaparsın? Bir  zbek diye sözü lafi vurursun).

er n : ‘‘erler, erenler’’

Tarih  Türkçe metinlerde *er* kelimesinin çoğul şekli olarak görülen *er n* Eski Türkçeden sonraki dönemlerde kalıplaşmış isim olarak kullanılmıştır.  zbekede bugün kullanılmazken Alpamiş Destanı içerisinde bir yerde eskicil kelime olarak geçmektedir.

Yer yuzini tutib kets  aydah r

Makkadin Maşri ka kulli er nl r (Alpamiş Destanı, 2016, s. 127).

(Ejderha dünyayı ele geçirirse, Mekke’den Doğuya doğru birçok erenler vardır).

ert n : ‘‘yarın’’

 zbekede ‘‘yarın’’ anlamına gelen *ert g * kelimesi yaygındır. Ancak ‘‘sabah; erken’’ gibi anlamlara sahip olan *ert * kelimesine vasıta h li ekinin almasıyla kalıplaşan *ert n* kelimesinin kullanımını ağızlarla sınırlıdır. Bu sebeple eskicil kelimelerden biri olarak gösterilebilecek bu kelime  T L’de iki anlamının verildiğini belirtmek gerekir. Bunlar; ‘‘yarın’’ ve ‘‘sabah’’ anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır ( T L, 2006, s. 52). Ancak metin içerisinde ‘yarın’ anlamında kullanılmaktadır. Alpamiş Destanında *ert n* sözcüğü yirmi beş defa geçmektedir.

Ert n seni  vaci  otm y  ladi

Özbäk kıızı tayin aynib käladi

Räsimini mengä aytib berädi

Bâlam, sengä enäñ habar kıladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 71).

(Yarın senin bahanen geçmez olur. Özbek'in kıızı kesin fikrini değıştirecek. Geleneğini bana anlatacak, yavrum sana annen haber verecek).

Ertän çâşka kelär bâbâñning uli (Alpamış Destanı, 2016, s. 127).

(Yarın öğlene gelir senin dedenin oğlu).

Ertän çâşka kaysar töräm keladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 128).

(Yarın öğlene inatçı büyüğüm, önderim gelecek).

Nâmâz vaqti ertä-mertän tâñ âtdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 196).

(Namaz vakti erken-erken sabah oldu).

Ƙalmâqşâh üstigä ertän

Çâşkâ vaqtda bârayik deb (Alpamış Destanı, 2016, s. 263).

(Kalmakşah üstüne yarın öğlen vaktinde gidelim diye).

Ertä-mertän tâñlar âtib keladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 354).

(Yarın bir gün sabah olup gelecek).

gapniñ salti : “sözün özü”

Destan içerisinde kullanılan *salti* sözcüğünün cümleye kattığı anlam ‘sözün özü, sözün anlamı’ şeklindedir. Özbek Türkçesinde kullanımı sınırlıdır.

Metin içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Köñliñgä ağır âlma sendäyin dilbar

Sengä aytgan gapniñ salti şu bolar (Alpamış Destanı, 2016, s. 77).

(Gönlüne ağır alma sen dilber, sana söylenen sözün özü şu olur).

ğoççâk : “yiğit, alp”

Kelimenin kökü *ğoç* olup “yiğit, alp” anlamına gelir. Gerek kelime kökü gerek küçültme eki almış *ğoççâk* kelimesi Özbekçede kullanımdan düşmüş durumdadır.

ÖTİL’de *ğoç* sözcüğü ‘mert, cesur’ anlamları verilerek açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 465).

Metin içerisinde iki kere kullanılmıştır:

Hafa kılma, âyim, menday ğoççâkti (Alpamış Destanı, 2016, s. 77).

(Hanımefendi, benim gibi alp yiğidi üzmeysin).

Ât koygandır şunday ğoççâk (Alpamış Destanı, 2016, s. 217).

(Ad vermiştir böyle bir alp yiğit).

ızğâr : “hadsiz, geniş”

Kelime Özbekçe sözlüklerde tanımlanamamıştır. Ancak Alpamış Destanı metin yayımının sözlük kısmında *ızğâr çöl* ifadesi ‘hadsiz, sınırsız, geniş çöl’ olarak açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 487). Destanda bir örnekte kullanılarak cümle içerisinde hadsiz anlamını karşılamaktadır.

Çu, ha, dedi, kamçı çâtı

Izğâr çölüni tozân tutdı (Alpamış Destanı, 2016, s. 114).

(Çu ha, dedi, kamçı vurdu, geniş çölü toz tuttu).

kağanâk : “keçi veya koyunun ağız sütünden yapılmış yemek”

Kelime Özbekçede esas olarak **kağanâk** şeklindedir. ÖTİL’de açıklandığı gibi *kağanâk* şekli eskicil özelliktedir (ÖTİL, 2008, s. 271). Sözlükte *kağanâk* sözcüğünün açıklaması ‘koyun veya keçinin ağız sütünden hazırlanmış bir tür yemek’ olarak verilmiştir (ÖTİL, 2008, s. 270).

Alpamış destanında eskicil şekli bir yerde kullanılmıştır.

Üstigä kiygäni eski çâpânlar

Kağanâkka toyib yâtgän guppânlar (Alpamış, 2016: 123).

(Üstüne giydiği eski kaftanlar, kağanak yemeğine doyup yatmış şişmanlar).

kaşkı : “eğilmiş, bükülmüş”

Özbekçede *kaşkılamak* “eğilmek, bükülmek, dönmek” kelimesi ile kökteş olduğu açık olan kelime sadece folklor eserlerinde görülebilmektedir. ÖTİL’de eskicil olarak kaydedilen *kaşkı* sözcüğünün anlamı ‘bükülmüş, eğilmiş, çarpık’ olarak

verilmektedir (ÖTİL, 2008, s. 223). Alpamiş Destanının metin yayımında yer alan sözlük kısmında *ķayķı* sözcüğü ‘eğilen, eğik’ olarak açıklanmaktadır (Alpamiş Destanı, 2016, s. 493).

Metin içerisinde iki defa kullanılmıştır.

Ķultāy Alpāmişni kōrib, kōñlini ħuşlab, yılķı bāķadigan ķayķı tayāğini ķolga uşlab (Alpamiş Destanı, 2016, s. 102).

(Kultay Alpamişı görüp gönlünü hoş tutup, sürüyü otlatırken kullandığı eğilmiş sopayı eline alıp).

Bir ķayķı tayāķni ķoliga uşlab, ħullarniñ köpkārigā taşlab yātgan sarkalarini ķuvib, ķetgā ķıķarib ketdi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 397).

(Bir eğilmiş sopayı eline tutup, kölelerin köpkeriye bıraktığı sözü ulakları kuvalayıp bir kenara çıkarıp gitti).

ķıķāv : “acele, telaş, hızlanma; ısrar”

FESL’de “hız” ve “ısrar” anlamları ile kaydedilen kelime (Orınbayev, 2017, s. 151), ÖTİL’de ‘acele etme, acele ettirme, zorlama’ anlamlarında açıklanmıştır (ÖTİL, 2008, s. 314).

Metin içerisinde yedi yerde kullanılmıştır.

Seniñ ātiñ cuda beldār toladi[r]

Ķıķāv bolsa, ālis yolni āladi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 109).

(Senin atının beli geniş çok iridir, eğer ısrar edilirse uzak yola gidebilir).

Uķ āygaķa, ķalmâķ, halak bolmagin

Muħlatim bitdi deb ķıķāv ķılmagin (Alpamiş Destanı, 2016, s. 147).

(Ey Kalmak, üç aya kadar boşuna uğraşma, müddetim bitti diye aceleyle ısrar etme).

Bu elātdān ādam yığıb ālayin

Ķıķāv ķılıb men keynidān bārayin (Alpamiş Destanı, 2016, s. 209).

(Bu memleketten adam toplayayım, acele ettirip ben arkasından gideyim).

Kōrindi kōçniñ ķārası

Ƙıçâv ƙılıb bârayâtgan (Alpamış Destanı, 2006, s. 212).

(Aceleyle gelmekte olan göç kafilesinin kararı göründü).

Masti ketsä, âdam ƙoymay ƙıradı

Ƙılğan işin ƙıçâv ƙılıb ƙöradi (Alpamış Destanı, 2016, s. 269).

(Sarhoşluğu giderse bir kişi bile bırakmadan kıyım yapar. Yaptığı işini ısrarla mutlaka yapar).

Şakaman tâğıga yakınlab yetdi

Ƙıçâv ƙılıb ğâz ƙanâti tâlibdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 278).

(Şakaman dağına yakınlaşarak ulaştı. Acele ettirdiğinden kazın kanadı yoruldu).

Barçın çeçäm bul yoliñga intizâr

Ƙıçasañ, yetkâzâr nazari Çibâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 109).

(Barçın yengem bu yolunu bekliyor, acele edersen götürür seni Çibar).

ƙıngırlıƙ : “terslik, zıtlık”

Özbekçede *ƙıngırlıƙ* kelimesi “eğrilik, çarpıklık”, “yamukluk” gibi anlamlarda kullanılır. ÖTİL’de bu kelime “eğri, çarpık olma durumu” olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 296). Ancak Alpamış destanında kelimenin eskicil anlamı “zıtlık, terslik” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda metin içerisinde iki yerde kullanılmıştır.

Bârmayman, deb ƙıngırlıknı ƙıladı

Negä bârmaysan, deb Yâdgâr uradı (Alpamış Destanı, 2016, s. 447).

(Gitmeyeceğim diye terslik yapar, niye gitmezsın diye Yadgar vurur).

Bunun dışında kelimenin geniz n sesi ile eskicil şekli bir örnekte kullanılmıştır. Buradan anlaşıldığı gibi Özbekçede *ƙıngır* kelimesindeki *ŋ* sesi genizliğini kaybetmiş durumdadır. Ancak Alpamış Destanında eski şekli bulunmaktadır.

Ƙaşal ğârıda közini yâşlab, özini âtdan taşlab, âtasıga ƙıñğırlıƙ ƙılğan bâladay, âyâğini tipirçilatib, yiğlay berdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 80).

(Kaşal mağrasında gözü yaşlanıp, kendini atın üstünden atıp, babasına terslik yapan yaramaz çocuk gibi ayaklarıyla yeri tekmeleyerek ağladı).

ķırķın : “cariye, köle”

Divanü Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un açıkladığı gibi *ķırķın* kızlar anlamındayken “cariye” anlamına da gelmektedir. Özbekçede bu kelime kullanımdan düşmüştür. Ancak bazı destanlarda eskicil kelime olarak görülebilmektedir. Alpamış destanında kullanımı çok yaygın olup elli bir örnekte tanıklanmaktadır. Çok fazla tekrara düşmemek için sınırlı sayıda örnek verilmiştir.

Ķırķın kızlar unga ħizmatķâr ekân (Alpamış Destanı, 2016, s. 71).

(Cariye kızlar ona hizmetçi imiş.)

Eşitiñiz aytgan sözni

Mahtal kılmañ ķırķın kızni (Alpamış Destanı, 2016, s. 165).

(Dinleyiniz söylenen sözü, bekletmeyin cariye kızı.)

Bul bâriş, ķırķınlar, ayb bolmaymi (Alpamış Destanı, 2016, s. 165).

(Bu gidiş, ey cariyeler, ayıp olmaz mı?).

Ķızlarniñ sözigä ħurram boladi

Ķırķınlarman birgä-birgä cönädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 166).

(Kızların sözünden dolayı sevinir, cariyeler ile beraber yola çıktı).

Ķız-u ħâtinlar yığildi

Ķırķın kânizini âlib (Alpamış Destanı, 2016, s. 225).

(Kız ve kadınlar yığıldı; cariye köleleri olarak).

Şâhga yâķķan kampir sözi

Atrâfida ķırķın kızı (Alpamış Destanı, 2016, s. 238).

(Şah beğendi yaşlı kadının sözünü, etrafında cariye kızı).

ķorıķ : “ip, yular”

ÖTİL'de üç anlamı mevcuttur. İlk anlamı “koruma, savunma, muhafaza”. İkinci anlamı “muhafızların durduğu ve onlar tarafından korunan bir yer”. Üçüncü

anlamı “halkalı bir ip” (ÖTİL, 2008, s. 413). Üçüncü anlamı sözlükte eskicil olarak verilmiştir. FESL sözlüğünde de kelimenin “bir ucu halka hâline getirilmiş ip” anlamı verilerek *korıq* ve *koruq* şekillerinden örneklendirilmiştir (Orınbayeva, 2017, s. 159). Alpamış Destanı neşrinin sözlük bölümünde ise *korıq* sözcüğü “atı yakalamak için kullanılan ip” olarak açıklanmıştır (Alpamış Destanı, 2016, s. 494).

Alpamış Destanının yüz sekizinci sayfasında, Alpamış’ın kendine at seçtiği ve birkaç kere Bayçıbar’ı yakaladığının anlatıldığı kısımda ‘*korıq*’ sözcüğü yedi defa kullanılmıştır.

Dabânbıy bâbâsıdan kâlgan korıqni Hakimbekning koliga berdi. Hakimbek korıqni koliga âldi. Bu korıqni yulkılarga sâlmâkçi boldi (Alpamış Destanı, 2016, s. 108).

(Dabanbiy dedesinden kalan ipi Hakimbek’in eline verdi. Hakimbek ipi eline aldı. Bu ipi yulkıların boynundan geçirerek yakalamak istedi).

Qaytarib taği korıq sâldi, taği şu çipârniñ boyniga tüşdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 108).

(Yine bu ipi attı, yine şu atın boynuna düştü).

ƙotân : “sürü”

ÖTİL’de ‘ƙotân’ kelimesi ‘birlikte beslenen koyun sürüsü’ olarak açıklanmıştır (ÖTİL, 2008, s. 417). Yazı dilinde kullanımdan düşmüştür. Metin içersinde iki örnekte kullanıldığı görülmektedir.

Ğam bilan sarğaygan gulday yüzi bâr

Ƙotânida koy-koziniñ izi bâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 123).

(Üzüntü ile sararmış gül gibi yüzü var, sürüsünde koyun, kuzularının izi var).

Ğam bilän sarğaygan gulday tarzi bâr

Ƙotânida koy-koziniñ izi bâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 124).

(Üzüntü ile sararmış güzel tarzı var, sürüsünde koyun, kuzuların izi var).

köñirä : “bina veya kale duvarlarının üst kısmı”

Bu kelime Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Folklor eserlerinde *köñirä*, *küñirä*, *küñürä* gibi şekillerde tanıklanabilirken “bina ve kale duvarlarının dış

şeklindeki çıkıntılı kısımları, buna benzer süs” gibi anlamları karşılamaktadır (Orınbayeva, 2017, s. 105).

Metin içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Neça vaqtlar ustayu mardikârlarni işlətdi, köñirälärini polatdan soqdirib, bosağalarini âltından çâptirib, darvâzalariga tillaniñ suvini yugurtib (Alpamış Destanı, 2016, s. 238).

(Nice zamanlar ustaları çırakları çalıştırmış, binanın üst kısmını çelikten yaptırmış, eşiklerin altından yaptırmış, kapılarını altın suyu ile boyamış).

kulâtuz : “geniş düzlük”

Bu kelime Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Destan içerisinde bir örnekte kullanılmıştır.

Âhi çekib har dam kunduz

Yol yurgändir köp kulâtuz (Alpamış Destanı, 2016, s. 115).

(Ah edip her zaman gündüz, birçok düzlüklerde yol yürümüştür).

kurhayt : “binek hayvanlarını kovalamak için kullanılan ses, ünlem”

Aslında *kur* ve *hayt* kelimeleri ayrı kelimeler iken Alpamış destanında üç örnekte birleşik kelime olarak kullanılmıştır.

Uniñ kurhayt, deb kıçkırganini eşitgän Bâycibâr birinçi bolib marraga yetib kelädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 30).

(Onun çağırma seslerini duyan Bayçıbar ilk olarak bitiş çizgisine ulaşır).

Bir kurhayt târtıdı, toksân toqaydagi yilkı yığilib kâşıga yetdi, hamma yilkılar cam bolib turıbdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 108).

(Bir çağırma sesini çıkardı. Doksan bozkırdaki yilkılar toplanıp huzuruna yetti. Bütün yilkılar toplanmış).

Kelgänlär eligä talab ayladı,

Çöpânlar kurhaytlab koyıni haydadi (Alpamış Destanı, 2016, s. 106).

(Gelenler ülkesine yağmaladı, çobanlar koyunlarını kovaladı).

ķuyruĝ : “kuyruk”

Özbekçede kelimenin kullanımı işlek deĝildir. Farsçadan geçen *dum* kelimesi yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda ‘kuyruk’ sözcüğünü eskicil kelime olarak deĝerlendirilmektedir.

Metin içerisinde sekiz örnekte kullanılmıştır. Bütün örnekler atın kuyruĝu için kullanılmıştır.

Özi şunday kelĝän ekän çavkar kök

Ķuyruĝidan berisindä kiri yıķ (Alpamış Destanı, 2016, s. 108).

(Kendisi şöyle gelmiş kara lekeli at, kuyruĝundan ötesinde bir lekesi yok).

Mingän äti Bâyçibârni âlib kep

Bâyçibârniñ ķuyruĝıĝa bâyladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 269).

(Bindiĝi atı Bayçibar’ı getirip Bayçibar’ın kuyruĝuna bağladı).

Āt ķuyruĝı bâz kırķ ķulâç bolibdi

Āt ķuyruĝin u zindânga sâlibdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 336).

(Atın kuyruĝu çok uzun olmuş, atın kuyruĝunu zindana salmış).

Zindân içra ölar dedim ĝamiñ yeb

Seniñ uçun ķuyruĝıma kösâv yeb (Alpamış Destanı, 2016, s. 351).

(Zindanda ölür diye seni düşündüm, senin için kuyruĝuma kırbaç yedim).

mäynä : “beyin”

Alpamış Destanının yüz yirmi üçüncü sayfasında ‘mayna’ kelimesinin açıklaması dipnot kısmında ‘miya’ sözcüğü olarak verilmiştir. Neşrin sözlük kısmında ise ‘miya’ kelimesi beyin olarak açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 489). “koyun” anlamına gelen “ķony” kelimesinde olduĝu gibi Eski Türkçede ny sesi günümüz Türk lehçelerinde n, y, veya yn olmuş durumdadır. Özbekçede genellikle y’li şekiller kullanılırken “beyin” anlamına gelen kelime “miyâ” şeklindedir. Ancak Alpamış Destanında eskicil özellik olarak *mäynä* kelimesi bir örnekte kullanıldığı dikkat çekmektedir:

Bekârĝa özini ahmâķ ķiladi

Bari gap maynaga yigilib keladi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 154)

(Kendini boşuna aptal yerine koyar, her şey beyinde bir araya gelir).

muna : “işte, işte bu”

Özbekçede bu anlamda *mana* kelimesi kullanılmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de de geçen *muna* sözcüğü *bu* zamirinden ortaya çıkmıştır. Alpamiş destanında eskicil şekli olarak yirmi sekiz örnekte kullanılmıştır.

Muna eldä siğindi bıp turaman (Alpamiş Destanı, 2016, s. 38).

(İşte bu yurttta sığınmacı olarak yaşıyorum).

Muna eldä men ham bekmän, töräman (Alpamiş Destanı, 2016, s. 39).

(İşte bu yurttta ben de beyim, önderim).

Dãñdãrlarni körmãklikka haqqim bãr

Farzandlarim muna eldä zörabãr (Alpamiş Destanı, 2016, s. 61).

(Ünlüleri görmeye hakkım var. Çocuklarım işte halk arasında güçlüdürler).

Bizlãr kãldik ayriliqning hiliga

Musãfirmiz muna kãlmãk eliga (Alpamiş Destanı, 2016, s. 90).

(Bizler ayrılık ateşinde kaldık, işte bu Kalmak halkına misafiriz).

Muna eldä bizlãr davrãn surãmiz (Alpamiş Destanı, 2016, s. 84).

(İşte bu memlekette biz refah içindeyiz).

munday : “böyle”

İşaret zamirlerinden biri olan *bu* kelimesinin belirtme hâli ekini almış *buni* şekline benzerlik edatı olan *teg*'in gelmesi ve ekleşmesiyle *buntağ/muntağ/mundağ/mundağ* gibi şekilleri ortaya çıkmıştır. Özbekçede m'li şekiller işlek değildir, ağızlarda kullanımı ile sınırlı olup onun yerine *bunday* şekli kullanılmaktadır. ÖTİL'de de 'munday' için 'bunday' kelimesine gönderme yapılmıştır. 'Bunday' kelimesinin anlamı 'böyle' olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 639).

Destan içerisinde yirmi beş yerde kullanılmıştır.

Ķãracãn bekday aydahãr

Şira körgän yoqdir munday (Alpamış Destanı, 2016, s. 73).

(Karacan bey gibi ejderha gibi böylesini hiç gören yoktur).

Nâr, mâyañ şu kündä dâvruk üstidä

Mundayğaça şunğut özbäk bolasan (Alpamış Destanı, 2016, s. 132).

(Bugüne kadar şunğut Özbek çoçuğusun).

Şunday kılıb körüb ösgän elätidi

Hudâ bergän bekkä munday davlatdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 228).

(Bu şekilde görüp büyüyen halkı, Allah vermiş bekka beye böyle devleti).

Talân kılıb âldiñ barça mâlimni

Ahirinda kıldiñ munday zulmni (Alpamış Destanı, 2016, s. 234).

(Tüm malımı talan ettin, sonunda böyle zulmü yaptın).

Şundayin yigitniñ bârmikän esi

Mundayğaçaq ahmâk bolgani nesi (Alpamış Destanı, 2016, s. 149).

(Bunun gibi yiğidin var mı akli, bunun gibi ahmak var mıdır?).

muñluk : “kederli, gamlı, üzüntülü”

Özbekçede bu kelime yaygın olarak “zavallı, biçare” anlamında kullanılır. Ancak tarihî Türkçe metinlerde kullanıldığı gibi Alpamış destanında sekiz örnekte “sıkıntılı, üzüntülü” anlamında tanıklanmaktadır.

Hâr gâp bolsa, taqdirimden körämän

Muñlukman-da, nimä ilâc kılamän (Alpamış Destanı, 2016, s. 78).

(Her ne olursa kaderimden görürüm. Sıkıntılıyım, başka ne çare bulabilirim).

Âlis deb kaytmagin bunday yolidan

Nimiş kelsin muñluk çeçäm kıolidan (Alpamış Destanı, 2016, s. 101).

(Uzak diye dönme bunun gibi yoldan, sıkıntılı teyzemin elinden ne iş gelsin).

Sağ b̄arib, salāmat kelgin, bek āğa

Men muñlukman, közdä selāb yāşimdi(r) (Alpamış Destanı, 2016, s. 111).

(Sağ salim gidip dönesin bey ağa, ben üzüntülüyüm gözümde çokça yaş vardır).

Duşman bolsa, nimä ilāc kılasan

Sen eşitgin mendäy muñluk tilini (Alpamış Destanı, 2016, s. 163).

(Düşman olursa ne çare bulursun? Sen benim gibi üzüntülünün diline kulak ver).

Ölğan ātam Kalmâk yurtdan kelibdi

Kelib bunda bul muñlukni köribdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 455).

(Ölen atam Kalmak yurdundan gelmiş, gelerek burada bu üzüntülüyü görmüş).

Bu badbahtlar қanday azāb bergāndi

Hudā deb yıǵladim men hām muǵāyib (Alpamış Destanı, 2016, s. 145).

(Bu bedbahtlar nasıl azap vermişti. Allah diye ben de üzüntüden ağladım).

murt : “bıyık”

Özbek yazı dilinde “bıyık” anlamına gelen *burut/murut/murt* kelimesi kullanılmamaktadır. Bazı ağızlarda kullanıldığı ÖHŞL sözlüğünde kaydedilmiş ‘murt’ kelimesi için ‘bıyık’ anlamı verilmiştir (ÖHŞL, 1971, s. 187).

Destan içerisinde dört yerde kullanılmıştır. Kullanıldığı bütün örnekler *murtını bura-* şeklinde “bıyık burmak veya bükme” anlamı ile deyimleşmiş olarak geçmektedir.

Bu sözni eşitib, Kalmâqşāh āksākāl, arbāblariga қarab murtini burab (Alpamış, 2016: 54).

(Bu sözü işitip, Kalmakşah aksakal, erbablarına bakarak bıyığını büktü).

Mengä tegärmi, deb oylab

Bir neçäsi murtin burab (Alpamış Destanı, 2016, s. 87).

(Benimle evlenir mi diye düşünüp, bir kaç bıyığını burdu).

Murtini burab, üzäñigä äyâğini tirab, baħmal üygä karab, Bâysarini sorab, bir söz aytib turgan ekän (Alpamış Destanı, 2016, s. 145).

(Bıyığını büküp, üzenğiye ayağını dayayıp, kadife eve girip Baysarı'yı sorup, bir söz söylerken).

İki örnekte ise “şahlar tarzı bıyık” anlamında *şamurt* şekli de kullanılmıştır.

orâl : “giriş, başlangıç”

Kelime Özbekçede kullanımdan düşmüştür. FESL’de belirtildiği gibi “giriş, başlangıç, söz veya cümlenin başı” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Orınbayeva, 2017, s. 226). Metin içerisinde iki örnekte görülmektedir.

Şu özbäkniñ kızi aytadi har sözniñ orâlida (Alpamış Destanı, 2016, s. 91).

(Şu Özbek’in kızı söyler her sözün başında).

deb özbäkniñ kızi har söziniñ oralida aytadi (Alpamış Destanı, 2016, s. 91).

(diye Özbek’in kızı her sözünün başında söyler).

ömüldirik (ömildirik) : “göğüslük kayış”

Özbekçede işlek kullanılmayan ancak bazı ağızlarda ve folklor eserlerde kullanımı sınırlı olan kelimedir. ÖTİL’de ‘ömildirik’ sözcüğü ‘iki ucu eyerin ön kısmına ve üçüncü ucu atın omurgasından geçen ve dizgine bağlanan dekoratif bir kayış’ olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 153).

Metinde bir yerde kullanılmıştır.

Atlantirmâk boldi şundayin bekni

Gardaniga taşlab ömüldirikni (Alpamış Destanı, 2016, s. 110).

(Hazırlandırdı şöyle bir beyi, Atın göğsüne göğüslüğünü taktı).

ötirik : “yalan”

Yalan anlamına gelen bu kelime Özbekçede kullanımdan düşmüş durumdadır. Alpamış Destanının sözlük kısmında ‘ötirik’ sözcüğünün anlamı ‘yalan’ olarak verilmektedir (Alpamış, 2016, s. 493). FESL’de aynı şekilde Rüstemhan Destanından örnek verilerek açıklanmıştır. Alpamış destanında ise iki yerde kullanılmıştır.

Yâlğân aytsañ.....

Ötirik söz söylamagin bul zamân (Alpamiş Destanı, 2016, s. 80-81).

(Yalan söyleyen....., yalan söz söyleme bu zaman).

Bu âraga қандay duşman kelädi

Aytgan sözi ötirik bop қалadi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 299).

(Bu araya nasıl düşman gelecek, söyleyenin sözü yalan olacak).

pişäk : “kedi”

Özbekçede “kedi” anlamında *muşuk* kelimesi kullanılır. Ancak ağızlarda kelimenin *pişäk, pişik, pışik* gibi şekilleri dikkat çekmektedir. Zira ÖHŞL sözlüğünde “kedi” olarak açıklaman ‘pişak’ kelimesinin Semerkand, Buhara, Kaşkadarya bölgelerinde *pişäk* şeklinde, Taşkent’te *pişik – pışik*’ Harezmi’de *muşuk* şeklinde yaşadığı kaydedilmiştir (ÖHŞL, 1971, s. 219). Yazı dilinde kullanılan kelime başı m’li şekle göre *pişäk* şeklinin eskicil olduğu görüşünden hareketle bu kelime eskicil kelime olarak değerlendirilmiştir.

Metin içerisinde üç defa kullanılmıştır.

Uçida çiçқанlar bälalab yätgan

İzdän tuşgän pişak ältäyda yetgän (Alpamiş Destanı, 2016, s. 25).

(Ucunda fareler yavrulayıp çoğalmış, onların peşine bir düşmüş bir kedi Altay’da onlara ulaşmış).

İndän çıkıp pişäk bilän hazillar

Magar acal қамsab kelsä çiçқаңга (Alpamiş Destanı, 2016, s. 131).

(İninden çıkıp kedi ile şakalaşır, meğer ecelini arayıp gelirse sıçan).

İzdän tuşgän pişäk ältäyda yetgän

Munday қalmâқ қolin bulғаб kelädi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 193).

(Peşine düşen kedi altı ayda yetişmiş, bu şekilde Kalmakların elini bulayıp gelir).

pota : “kuşak”

Çağatay Türkçesinde *futa, füte, püte* gibi şekillerde tanımlanan kelime Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Bu sebeple ÖTİL sözlüğünde yer almamaktadır.

Ancak ağızlardan derlenen kelimelerin bulunduğu sözlükte *pota* sözcüğü ‘bel bağı, kuşak’ olarak açıklanmaktadır (ÖHŞL, 1971, s. 222).

Alpamış Destanı içerisinde bu anlamıyla beş yerde kullanılmıştır.

Ĥabar ber, cn blam, Ĥayda brasan

Belig bylabsan zarrin potani (Alpamış Destanı, 2016, s. 102).

(Haber ver, can yavrum nereye gidersin, beline altından kuşasını bağlamışsın).

zi tuĤĤan beklr, seng yol bolsin

Belig bylabsan zarrin potani (Alpamış Destanı, 2016, s. 252).

(Kendi doğan beyler, sen nereye gidersin, beline bağlamışsın altın kuşasını).

Belimg bylagan zarrin potam br

Ĥudyim keĤirgy Ĥılgan Ĥatm br (Alpamış Destanı, 2016, s. 277).

(Belime bağladığım altın kuşığım var, Tanrım affeder, yaptığım hatam var).

Bek kelgni ma ’lum bolib ytadi

Belig yaraşgan zarrin potasi (Alpamış Destanı, 2016, s. 446).

(Bey geldiği belli olacak malum, beline yakışmıştır altın kuşığı).

Kelaytgan Ĥ sut bergn enmmi

Belig bğlagan zarrin potammi (Alpamış Destanı, 2016, s. 455).

(Gelen ak st veren annem mi? Beline bağlamış altın kuşasını).

saba : “kap”

zbek Tilining İzahlı Lugatında ‘saba’ sözcüğü ‘kımyızın içilmesi veya saklanması için deriden yapılan kap’ olarak açıklanmaktadır (TİL, 2006, s. 408). Sözlükte belirtildiği gibi işlekliliğini kaybeden bu kelime aslında su tulumu anlamını taşır. Alpamış metninde iki yerde bu anlamıyla kullanılmıştır. *saba* ve *knk* kelimeleri eş anlamlı kelimeler olmasına rağmen biri kımyız için, biri de su için kullanılmıştır.

Ĥafa Ĥılma, yim, mendy ĤoĤĤti

Çayib bergin saba bilän könäkti (Alpamış Destanı, 2016, s. 77).

(Benim gibi yiğiti kırma, kıımız tulumu ve su kabımı yıkayıp ver).

Ƙımız sorab keldim mendäyin nâmdâr

Ƙımız dâri degän neçä täkkânlar

Çayib bergin saba bilän könäkni (Alpamış Destanı, 2016, s. 77).

(Benim gibi bir aday kıımız istemeye geldim. Nice hekimler kıımızı ilaç olarak söylemiştir. Kıımız tulumu ve su kabımı yıkayıp ver).

sağri : “sağrı, toynaklı hayvanların arka bacağıının üst kısmı”

ÖTİL’de *sağri* kelimesi ‘at, eşek, sığır gibilerin arka bacağıının üst kısmı’ olarak açıklanmıştır. İkinci anlamı ÖTİL’de ‘belle kalça arasında kalan kısmın ismi olarak adlandırılmıştır (ÖTİL, 2006, s. 417).

Sağri sözcüğü Alpamış Destanı içerisinde on beş yerde kullanılmıştır. Kullanıldığı cümlelerden birkaçı aşağıda örnek olarak verilmektedir.

Kökämän alpniñ közi Barçinniñ sağrisiga tüşib kâldi (Alpamış Destanı, 2016, s. 75).

(Kökemen alpin gözü, Barçın’ın atının bacağına düştü).

Çâparlar kelib ketgändän keyin tabladağı ât sağrisi tâşib, yâli kulağidan âşib, yulduzni közlâb, paraqqâs bâylab oynay berdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 98).

Misli asâv tâyday bolib

Sağrilari yâyday bolib (Alpamış Destanı, 2016, s. 87).

(Huysuz at gibi olup, bacakları yay gibi olup).

Paraqqâs kıp âti oynab turadi

Ât sağrisin bul kânizlâr silâdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 110).

(Atı dans edip oynayıp duruyor, atın sağrısını bu hizmetçiler okşuyor).

Âtniñ tizginini âkäsiniñ kolidan âlib, sağrisini silab (Alpamış Destanı, 2016, s. 102).

(Atın yularını abisinin elinden alıp atın sağrısını okşadı).

Eşânniñ ruhunati âtniñ sağrisini siladi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 175).

(Eşanın ruhu, atın sağrısını okşadı).

sâlim : “ödül”

Kökbörü oyununda galip gelen kişiye verilen değerli bir ödül anlamına gelen bu kelime Özbekçede kullanımı işlek değildir. Onun yerine “mükafat, savğa” kelimeleri yaygındır. Alpamiş Destanının sözlük kısmında ve FESL sözlüğünde *sâlim* sözcüğünün anlamı “kökbörü oyununda ulağı kaparak belirtilen yere getiren kişiye verilen ödül; ödül olarak her hangi bir hayvan, değerli bir eşya veya para olabilir” şeklinde açıklanmıştır (Alpamiş Destanı, 2016, s. 490).

Destan içinde dört yerde kullanılmıştır.

Kündä çıkıb bul köpkäri kıladı

Kündä sâlim, ulâk berib turadi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 228).

(Her gün çıkıp bu kökbörü oyunu düzenler. Her gün ödül ve ulak gönderir).

Buytib çapma, öläsän, deb

Keçgä sâlim âlasan, deb (Alpamiş Destanı, 2016, s. 395).

(Böylece koşma çünkü öleceksin diye, akşam ödül alacaksın diye).

Çatâklaşib yuru Kultây

Heç sâlim bermaydi kıllar (Alpamiş Destanı, 2016, s. 395).

(Kötüleşip yürüyor Kultay, köleler hiç ödül vermezler).

sarişin : “sarışın”

Bu kelime de Özbek yazı dilinde kullanılmadığından sözlüklerde mevcut değildir. Alpamiş Destanında bir örnekte ‘sarışın’ anlamı ile kullanılmıştır.

Kaykubâd kal der edi. Kaykubâd sarişin-kiltâb kal edi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 123).

(Kaykubad kel derdi. Kaykubad sarışın az tüyleri olan bir kel idi).

savaş : “savaş, kavga”

Özbekçede *sava-* fiili mevcut olup “ince değnek ile vurmak” anlamına gelmektedir. Buradan yapılmış isim-fiil olan *savaş* “vuruş, değnekle vurma” anlamında

yazı dilinde kullanılmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 413). Ancak “kavga, savaş, mücadele” anlamında yazı dilinde yoktur. Kelime Özbekçede eskicil kelime durumundadır. FESL sözlüğünde kelime “savaş, kavga, cenk, mücadele” şeklinde anlamlandırılmıştır (Orınbayeva, 2017, s. 167). Metinde toplam yirmi dört örnekte geçmektedir. Ayrıca Alpamış metninde *savaşli kün* “savaş günü” anlamında kullanılmıştır.

Kalmâklarman qaytmay savaş kılayin (Alpamış Destanı, 2016, s. 78).

(Kalmaklarla çekinmeden savaşayım).

Keçäni munavvar kılar tolğan ây

Savaşli kün târtıladi parli yây (Alpamış Destanı, 2016, s. 92).

(Dolunay geceyi aydınlatır, savaş günü tüylü yay çekilecek).

Ne erlär kep savaş kılgan

Bu toqaylar qanga tolğan (Alpamış Destanı, 2016, s. 99).

(Ne erler gelip savaşmıştır. Bu çalılıklar kana dolmuştur).

siğindi : “sığınmacı, mülteci”

Alpamış Destanında geçen *siğindi* kelimesi Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Bu sebeple sözlüklerde kaydedilmemiştir. Alpamış Destanında geçen kelimeleri inceleyen Madaminova bu kelimeye “kendi yurdunda hak hukuksuz, birine bağımlı olarak yaşayan” anlamını vermiştir (Madaminova, 2010). Ancak kelimenin bu anlamda kullanılmadığı, “sığınmacı” anlamını verdiği metinden anlaşılmaktadır. Eskicil kelimeler arasında gösterilebilecek kelime bu anlamıyla metinde altı yerde kullanılmıştır.

Muna eldä siğindi bop turaman (Alpamış Destanı, 2016, s. 38).

(İşte bu yurtda sığınmacı olarak yaşayacağım).

Başqa yurtda siğindi bop yurayin

Kalmâk bârsam, cuz'ya berib köräyin (Alpamış Destanı, 2016, s. 41).

(Başka yurtda sığınmacı olarak yaşayayım. Kalmaklara gitsem vergi vereceğim).

Câyimizgä biz siğ indi bolganmiz

Tağdirda bârini şunday bilgänmiz (Alpamış Destanı, 2016, s. 435).

(Kendi yurdumuzda sığınmacı olmuşuz. Kaderimizde ne varsa öyle kabul ederiz).

sinçi : “Atların cinsini iyi bilen kimse”

ÖTİL’de *sinçi* kelimesi ‘atların cinsini, ırkını, yaşını ve mizacını iyi bilen kimse’ olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 517). Kelime Eski Türkçede “beden, boy, vücut” anlamlarında kullanılan *sın* kelimesine meslek isimleri yapan +*çi* ekinin gelmesiyle oluşmuştur. “Atın boyu bosundan anlayan kişi” şeklinde anlamlandırılmalıdır.

Alpamış Destanı içerisinde sekiz örnekte kullanılmıştır.

Kösä sinçi degän sinçisi bâr edi, sinçisigä aytdi: — Tüşib özbäkniñ âtini kör qanı (Alpamış Destanı, 2016, s. 152).

(Köse sinçi adlı atların cinsini, ırkını iyi bilen bakıcısı vardı. Ona dedi: İnip Özbek’in atına bir bak, hani).

Sinçilär beş yüz âtdan böläğini körüb qaytarib yubârdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 159).

(At bakıcıları beş yüz attan bir kısmını gördü ve kalanları geri gönderdi).

Sinçi Kökaldâşga qarab, bir söz aytib turgan ekän (Alpamış Destanı, 2016, s. 160).

(At uzmanı, Kökeldeş’e bakarak bir şeyler söylerken).

sinli : “boyu boslu”

Eski Türkçede “beden, boy, vücut” anlamlarına sahip olan *sın* kelimesi Özbekçede yoktur. Ancak Alpamış destanında eskicil kelime olarak *sinli* kelimesi “boyu bosu güzel olan, yakışıklı” anlamında bir örnekte geçmektedir:

Yılkıçında özi kelgän sinlidir

Tobişkan tuyâkli, marâl bellidir (Alpamış Destanı, 2016, s. 153).

(Yılkılar içinde kendisi gelen boyu bosludur. Tavşan ayaklı, meral bellidir).

taği : “tekrar, yine, daha”

Tarihî Türkçe metinlerde edat olarak kullanılan *tağı* kelimesi Çağatay Türkçesi metinlerinde genellikle *dağı* şekliyle görülür. Günümüzde Özbekçede *dağı*, *tağın* şekillerinde kullanılmaktadır. Ancak eskicil kelime olarak folklor eserlerinde *tağı* şekli görülebilmektedir. ÖTİL’de *tağı* kelimesinin açıklanması ‘gene, tekrar’ şeklinde verilmektedir (ÖTİL, 2006, s. 40).

Metin içerisinde yirmi beş yerde *tağı*, yedi yerde ise *tağın* şekli kullanılmıştır.

Tağı seniñ tayâk yegiñ keldimi? (Alpamış Destanı, 2016, s. 107).

(Yine sen dayak mı yemek istiyorsun?).

Çuv, deydi, tağı ham bundan cönädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 179).

(Çuv der, ardından da buradan gitti).

Çöldä tağı bir bedâvni körädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 180).

(Çölde yine bir hızlı atı görür).

Neça qalmâq hop tan berib turadi

Alpâmişga tağın navbat kelädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 192).

(Nice Kalmak kendini feda etmeye hazırdır. Alpamış’a tekrar sıra gelecektir).

Şaharga yakın yetişdi

Tağın kelib qalmâq bilän (Alpamış Destanı, 2016, s. 343).

(Şehre yaklaştılar, tekrar Kalmaklar ile keldi).

täkkân : “hekim, doktor”

Özbekçede bu anlamda *tabib*, *duxtir* kelimeleri kullanılırken *täkkân* eskicil kelime olarak folklor eserlerinde görülebilmektedir. Alpamış destanı yayımında yer alan sözlük bölümünde ve FESL sözlüğünde kelime ‘hekim’ olarak açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 491; Orınbayeva, 2017, s. 179).

Metin içerisinde bir örnekte kullanılmıştır.

Kimiz dâri degän neçä täkkânlar

Çayib bergin saba bilän könäkni (Alpamış Destanı, 2016, s. 77).

(Kımız ilaç olarak nice hekimler söylemişlerdir. Kımız tulumu ve su kabını yıkayıp ver).

terlik : “keçe parçası”

ÖTİL sözlüğünde ‘terlik’ sözcüğün açıklaması ‘at derisinin atkıya geçmesini önlemek için atkı atına yerleştirilen kalın keçe parçası’ olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 73). Sözlükte açıklandığı gibi kullanımı bazı ağızlarla sınırlı olup işlek değildir.

Bismillâ, deb sâldi âtniñ üstigä

Kimhâbi mayından bolgan terlikni (Alpamış Destanı, 2016, s. 110).

(Bismillah diye atın üzerine koydu, ince kadifeden yapılan keçe parçasını).

tobiçâk : “dört nala koşan at”

Özbekçede hızlı koşan at için yaygın olarak *bedâv* kelimesi kullanılmaktadır. Ancak eskicil kelime olarak metinlerde *tobiçâk* kelimesi de görülebilir. ÖTİL sözlüğünde kelime ‘dört nala koşan at’ şeklinde anlamlandırılmıştır (ÖTİL, 2006).

Destan içerisinde üç kez kullanılmıştır.

Maydânda minârdim bul tobiçâkti

Hafa kılma, âyim, mendäy goççâkti (Alpamış Destanı, 2016, s. 77).

(Meydanda binerdim bu dört nala koşan ata, kırma, ey hanım, benim gibi yiğidi).

Mindirgänmân şundayin tobiçâkka (Alpamış Destanı, 2016, s. 142).

(Bindirmişim şöyle dört nala koşan ata).

Ât koydi kalmâk üstigä

Âstiga mingän tobiçâk (Alpamış Destanı, 2016, s. 217).

(Atla gitti Kalmakların üstüne, altında bindiği dört nala koşan atla).

tobişkân : “tavşan”

Tarihî Türkçe metinlerde yaygınlık gösteren bu kelime yerine Özbekçede genel olarak *kuyân* kelimesi kullanılır. *tavuşkân* kelimesinin kullanım alanı ise sınırlıdır. Alpamış destanında bir örnekte görülen *tobişkân* şekli ise eskicil özellik taşımaktadır.

Yilkıçında özi kelgän sinlidir

Tobişkân tuyâkli, marâl bellidir (Alpamış Destanı, 2016, s. 153).

(Yılıklar içinde kendisi gelen boylu bosludur. Tavşan ayaklı, meral bellidir).

törä : “sınıf, tabaka”

Orta Asya toplumunda önemli yer tutan *törä* terimi yukarı tabaka (sınıf) kişilerine, soylulara ve aristokratlara nispeten kullanılmıştır (Madaminova, 2010). Daha sonra *törä* sözcüğü hanlıklar döneminde vali, baş müftü gibi resmî görevli kişilerin unvanı olarak kullanıldığı, adlarına eklenerek geldiği bilinmektedir. Günümüzde Özbek Türkçesinde kullanım alanı daralmıştır.

Toxsân alpniñ kâni yergä kuyilsa

Töräñ kelib duşmanniñ dâdin bersä (Alpamış Destanı, 2016, s. 128).

(Doksan mertin kanı yerde kalsa, töre kelib düşmanın dersini verse).

tuz : “doğru, düz, düzgün”

Bu kelime Özbekçede işlek olmayıp onun yerine *toğri* ve *tuzuk* kelimeleri daha yaygındır. Destan içerisinde yer alan *gapning tuzi* ifadesi cümleye ‘doğrusu, düzgünü’ anlamlarını katmaktadır.

Metin içerisinde bir örnekte kullanılmıştır.

Kuçuk bâsmas yolbars-şerniñ izini

Esi bâr bilädi gapning tuzini (Alpamış Destanı, 2016, s. 138).

(Köpek kaplan ve aslanın yerine geçemez. Akli olan sözün doğrusunu bilir).

uytib-buytib : “öyle böyle”

u etib ve *bu etib* kelimelerinin birleşiminde ortaya çıkan bu ikileme ‘öyle böyle’ anlamlarını taşımaktadır. Alpamış destanında iki yerde kullanılmıştır.

kızlar kötärrib, kötärgäni kuvvati kelmäy häläk bolib, uytib-buytib älib kelib (Alpamış Destanı, 2016, s. 202).

(Kızlar kaldırıp, kaldırmaya güçleri yetmeden şaşırıp öyle böyle alıp getirir).

Biydän taği habar älsak

Uytib-buytib älib kelsäk (Alpamış Destanı, 2016, s. 223).

(Beyden de haber alsak, öyle böyle alıp getirsek).

yâv-yarâk : “silahlar”

İkileme olduğu anlaşılan bu kelime “silah” anlamında sadece folklor eserlerinde görülebilmektedir. Bu anlamda Özbekçede *kurâl-yarâk* ikilemesi kullanılır. ÖTİL’de *yâv-yarâk* ikilemesi eskicil olduğu belirtilerek “silahlar” anlamında açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 25). Metin içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Ƙaldırğaçayim egär-abzalni, sävut-Ƙalkânni, yâv-yarâk, asbâbni ayil-puštanga sâlib, oħşatib boğib, kôtartirib yubârdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 101).

(Kaldırğaç Ayım eyer ve at takımlarını, zırh ve kalkanı, silahlarını, eşyalarını eyeri bağlayan iplere bağlayıp kaldırdı).

3.3. Alpamış Destanında Eskicil ve İşlek Olmayan Fiiller

aƘili şâş- : “aklı şaşmak”

Özbekçede bu deyim kullanılmamaktadır. Sözlüklerin dışında deyimlerle ilgili çalışmalarda rastlanmadı. Ancak bazı folklor metinlerde görülen bu deyim Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “aklı şaşmak” anlamı katmaktadır.

Metin içerisinde bir yerde kullanılmıştır.

Kelmägin, mal’un, yanaşib

Ketibmän aƘilim şâşib (Alpamış Destanı, 2016, s. 134).

(Gelme ey melun yaklaşarak, aklım şaşıp kaldı).

añğışla- : “kişneyerek zıplayıp ilerlemek”

Kelime Alpamış destanı metninde dört yerde kullanılmıştır. Bütün örneklerde atın hızlı ve mutlu bir şekilde koşması için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu fiil Özbekçe sözlüklerde tanıklanmamıştır. Ancak folklor eserlerinden derlenen kelimelerin açıklandığı çalışmada “kişneyerek zıplayıp ilerlemek” anlamı verilmiştir (Orınbayeva, 2017, s. 16).

Ƙönğirät elgä yolni bâşlab

Bedâv bâradi añğışlab (Alpamış Destanı, 2016, s. 93).

(Kongirat yurduna yol alıp kişneyerek zıplayıp koşar).

Ālib kâçdi suvluk tişlâb

Surib bâradi aňğışlab (Alpamiş Destanı, 2016, s. 115).

(Isırarak alıp kaçtı, kişneyerek zıplayıp ilerler).

Söz aytib bâradi, kôñlini huşlab

Āt bilän barâbar kampir aňğışlab (Alpamiş Destanı, 2016, s. 258).

(Söz söyleyip gönlünü hoş tutup gider. At ile yaşlı kadın da kişneyerek zıplayıp ilerler).

arķira- : “haykırmak, bağırarak”

Günümüzde ne yazı dilinde ne de ağızlarında kullanılmamaktadır. Cümledeki anlamına göre kelimenin anlamı “bağırarak, haykırmak” şeklinde açıklanabilir. Metin içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Ķalmâklardan darak kôrmây bâradi

Bâyçibâr bâradi şunday arķirab (Alpamiş Destanı, 2016, s. 176).

(Kalmaklardan haber alamadan gider. Bayçıbar böyle haykırmakla gider).

ayrit bol- : “ayrılmak”

Kelime Özbekçede kullanılmamaktadır. Özbekçe sözlüklerden anlamı ve açıklamalarına rastlanmadı. Ancak Alpamiş destanındaki kullanımına göre ‘ayrılmak’ anlamını karşıladığı anlaşılmaktadır.

Destan içerisinde bir kere kullanılmıştır.

Ikkâvi kep belmä-bel bop âladi

Belmä-bel âlišsa ayrit boladi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 197).

(İkisi gelip bel bele güreşecekler. Belinden tutarak güreşirlerse ayrı ayrı hale gelecekler).

cörä- : “yorumlamak”

Tarihî Türkçe metinlerde yorumlamak, rüya tabir etmek anlamlarında kullanılan yör- fiili Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Onun yerine yöy- fiili kullanılmaktadır. Ancak yör- fiilinin Kıpçakça şekli olarak cörä- fiiline Alpamiş

destanı gibi folklor eserlerde rastlamak mümkündür. Alpamış destanında bu anlamı ile iki yerde kullanılmıştır.

Suksurâynıng vakti huş bop kâladi

Tuşiniñ tabgirin şunday cörädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 128).

(Suksuray'ın vakti hoş olacaktır. Düşünün tabirlerini bunun gibi yorumladı).

Suksur kânizi ertän çâşkada bâbâñniñ oğli kelär, deb tuşiniñ tabgirini cörädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 128).

(Suksur'un hizmetçisi yarın öğlen dedenin oğlu gelir diye rüyasının tabirini yorumladı).

çâl- : “takmak, bağlamak”

Özbekçede *çal-* fiili “çalmak; çalım atmak, çelmek” gibi anlamlarıyla kullanılırken (ÖTS, 543) *çâl-* fiiline sözlüklerde yer verilmemiştir. Ancak folklor eserleri sözlüğünde kaydedildiğine göre ‘takmak, bağlamak’ anlamında eskicil kelime olarak geçmektedir (Orınbayeva, 2017, s. 248).

Kelime metin içersinde bir defa kullanılmıştır.

Cahânni sayil etib oynab kulmäsäm

Nâr kesär âlmäsni belgä çâlmasam (Alpamış Destanı, 2016, s. 162).

(Dünyayı gezip oynayıp gülmezsem, erkek deveyi kesen elması bele bağlamazsam).

çalqar- : “sırt üstü yatırmak”

Özbek Türkçesinde işlek kullanılmayan bu kelime yerine aynı kökten yapılmış *çalqa tuşmâq*, *çalqança yâtmâq* kelimeleri kullanılmaktadır. *çalqa tuşmâq* ‘arkasını yere verip yatmak, sırt üstü yatmak’ olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 452). *çalqar-* eskicil unsur olarak Özbek destanlarında görülebilmektedir.

Alpamış Destanın neşrinde mevcut olan sözlük kısmında *çalqar-* fiilinden yapılmış zarf olan ‘çalqaramân’ kelimesi ‘çalqança’ şeklinde açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 492). Özbekçede *çalqaramân* şeklinde eskicil kelime

durumundadır. *çalqaramân* ‘sırtüstü yatık, altı üstüne getirilmiş’ anlamına gelmektedir.

Metin içerisinde iki defa kullanılmıştır.

“*Yâ, Şâhimardân pirim*”, - *deb kötärib, çalqaramân kılib yergä koydi* (Alpamış Destanı, 2016, s. 89).

(Şahımerdan pirim, diye kaldırıp sırt üstü yatırıp yere koydu).

Çalqaramân kılib yergä koyibdi

Tizzäsin kökräkkä koyib turibdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 107).

(Sırtı üstü yere yatırmış, dizini göğsüne koyup duruyor).

Uzalib Kıltâyniñ belidän tutdi

Çalqaramân kılib yergä koyibdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 107).

(Uzanıp Kultay’ın belinden tuttu, altını üstüne getirerek yere koydu).

çandi- : “sert (sıkı, sağlam) bağlamak”

Özbek Tilining İzahlı Lugatında açıklaması şu şekilde verilmiştir: *çandimâk* “sıkıca bağlamak” (ÖTİL, 2008, s. 456). *çandi-* fiili cümlede ‘sert, sağlam bağlamak’ anlamında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde kullanımı sınırlı olup işlek değildir. Destan metninde bir kere kullanılmıştır.

Ul enäsi ahmâk kılgan

Çandib özni bağlab âlgan (Alpamış Destanı, 2016, s. 74).

(O nenesini ahmak yerine koymuş, kendini sıkıca bağlamıştır).

çâri- : “sıkı bağlamak”

Eskicil fiillerden biri olarak Alpamış destanında iki örnekte rastlanan *çâri-* kelimesi ‘sıkı bağlamak’ anlamına gelir. Kelime ÖTİL sözlüğünde kaydedilmemişken, FESL’de “dolayarak bağlamak” anlamı verilmiştir (Orınbayeva, 2017, s. 249).

on tört âtniñ yäkkä cilâvini âlib, tip-tikkä kılib ziñkiytib, çârib taşladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 73).

(On dört atın yularını tek başına alıp dik hale getirip birbirine sıkıca bağladı).

Ana, bir qalmâk özini çârib bâylab yuribdi-yu deb kuldi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 74)

(İşte, bir Kalmak kendini sıkıca bağlayıp geziyor diye güldü).

çât- : “vurmak”

çât- fiili *Özbek Tilining İzahlı Lügatında* sadece folklor eserlerde geçen eskicil kelime olarak kaydedilmiş ve ‘vurmak, dövmek’ anlamlarında açıklanmıştır. (ÖTİL, 2008, s. 511) Kelime Özbek Türkçesinde yazı dilinde ve ağızlarda kullanılmamakta, bazı halk edebiyatı ürünlerinde görülebilmektedir.

Alpamiş Destanında on iki kere kullanımı tespit edilmiştir. Kullanımlar genellikle ata kamçı vurmak anlamında geçtiği dikkat çekmektedir.

Bizniñ bilän endi birgä bârasan

Aççıklansam âtga kamçı çâtarmän (Alpamiş Destanı, 2016, s. 79).

(Şimdi bizimle birlikte gideceksin, öfkelensem ata kamçı vurucağım).

Ğariblikda haqqa fiğân etärmän

Nâr kesär âlmâsni belgä çâtarmän (Alpamiş Destanı, 2016, s. 155).

(Garibanlıktan Hakka isyan ederim, deveyi kesen elması belime vururum).

Bu sözdaytib ne qalmâqlar

Bedâv âtga kamçı çâtar (Alpamiş Destanı, 2016, s. 212).

(Bu sözü söyleyip Kalmaklar, hızlı ata kamçı vurur).

Bârayâtir hazillaşib

Bedâvlarga kamçı çâtar (Alpamiş Destanı, 2016, s. 222).

(Eğlenerek gidiyorlar, hızlı atlara kamçı vurur).

çeç- : “çıkarmak, çözmek”

çeç- fiili ‘çözmek, çıkarmak’ anlamında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde kullanımı sınırlıdır. *Özbek Tilining İzahlı Lügatında* bu sözcük *Alpamiş Destanından* örneklendirilerek açıklanmıştır: “*yeçmâk*” *Alpamiş özini ma’lum etadi, Ustidan kiyimin çeçib âtadi.*” (ÖTİL, 2008, s. 478). *çeç-* kabuğunu soymak, çözmek, çıkarmak

gibi anlamlarda Harezmi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde yaygınlık gösterirken Özbekçede eskicil öge durumundadır.

Bârib çeçib mindi bedâv âtdi

İkkâvi uyiga yetdi

İkkâvi kıldı maslahatdi

Bu söz bu ikkâviga cuda bâtib ketdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 33).

(Gidip çözüp ata bindi, ikisi evine ulaştı. İkisi müşavere yaptı, bu söz bu ikisine çok ağır battı).

Bu fiil zarf-fiil ekini alarak Alpamış Destanında 8 kere geçmektedir. Örneğin:

Qolim çeçib âzâd kılgin özimdi

Munday kündä mengä âtim lâzimdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 58).

(Elimi çözüp serbest bırak kendimi, böyle günde bana ölüm lazımdır).

Ķâracânniñ kolin çeçib körädi

Ķâracânni pir tarbiyät kıladı (Alpamış Destanı, 2016, s. 175).

(Karacan'ın elini çözecek, Karacan'a pir terbiye edecek).

Alpâmiş özini malum etädi

Üstidän kiyimni çeçib âtadi (Alpamış Destanı, 2016, s. 446).

(Alpamış kendini belli edecek, üstündeki giyimi çıkarıp atacak).

çökär- : “diz çöktürmek”

çök- fiilinin ettirgen şekli olarak Özbekçede çöktir- kullanılmaktadır. Ancak Alpamış destanında görülen çökär- eskicil fiil olarak deveye diz çöktürmek için kullanılmıştır.

Barçinni âtdan tuşirib yâtgan, beş yuz nârga sepini ârtgan, nârlarni çökarib yukini tuşirib yâtgan (Alpamış Destanı, 2016, s. 221).

(Barçın'ı attan indiren, beş yüz deveye çeyizini yükleyen, develere diz çöktürüğ yükünü indiren).

doğil- : “karşılaşmak, çarpışmak”

Özbekçede eskicil fiillerden biri hâline gelen bu fiil folklor eserlerinde görülebilmektedir. Alpamış destanında geçtiği anlam örnek gösterilerek FESL’de kelimenin ‘karşılaşmak, çarpışmak’ anlamı kaydedilmiştir (Orınbayeva, 2017, s. 59).

Metin içerisinde üç yerde kullanılmıştır.

Şunda qalmâklar doğilib, Barçinniñ ustigä qarab bâra berdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 87)

(Sonra Kalmaklar çarpışıp Barçın’ın üzerine gitmeye başladı).

Elin tâpmay, garañ bolgan

Har kim ham doğilib körgän (Alpamış Destanı, 2016, s. 156).

(Halkını bulmadan şaşırıp kalan, her kes bir çarpışma yaşamıştır).

Qalmâqşâh ustigä ketib bâraman

Qalmâqşâhman bir doğilib körämän (Alpamış Destanı, 2016, s. 257).

(Kalmakşah’ın üzerine yürüyeceğim. Kalmakşah ile bir karşılaşacağım).

dolan- : “dolaşmak”

Güney-Doğu Türk lehçelerinde bu fiil kelime kelime başı *t-* ile görülür ve genellikle *tolğan-* şeklindedir. Ancak bu durumda da işlek bir kelime değildir. Onun yerine *aylan-* fiili daha yaygındır. Fiilin Oğuzca şekli olarak bazı folklor eserlerinde görülürken ÖTİL’de ‘dönmek, eğilmek, dolaşmak’ anlamları ile açıklanmıştır (ÖTİL, 2006, s. 673).

Alpamış Destanının neşrinde yer alan sözlük kısmında ‘nazlanmak, mülayim hareket yapmak’ şeklinde açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 486).

Destan içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Men seni zörlükman âlarim bârdır

Dölanib koyniñga kirärim bârdır (Alpamış Destanı, 2016, s. 79).

(Ben seni zorla alırım, yavaşça dolanıp koynuna girerim).

ırğı- : “atlamak, zıplamak”

Çağatay Türkçesi metinlerinde görülen bu fiil Özbekçede eskicil kelime durumundadır. Nitekim ÖTİL'de *ırğı-* fiili arkaik olarak kaydedilmiş ve 'atlamak' anlamıyla açıklanmıştır (ÖTİL, 2006, s. 227). Ancak bazı Özbek ağızlarında kullanıldığı görülmektedir.

Kelime metin içerisinde dokuz defa kullanılmıştır.

Şavkınga ırğıydı arabi tulpâr

Kimiz sordim, yürägimdä dârdim bâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 75).

(Gürültümden atlayıp zıplar arap atı, kımız içtim, yüreğimde derdim var).

Seniñ bilän kim barâbar boladi

Âstiñda ırğıydı bu arğumâğiñ (Alpamış Destanı, 2016, s. 135-136).

(Seninle kim eşit olabilir ki, altında bu güzel atın atlayıp zıplarken).

Şavkınga ırğıydı arabi tulpâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 138).

(Gürültüme atlıyor arab atı).

Yurt ağasi Bâysaribây üydämi

Şavkınga ırğıydı arabi tulpâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 145).

(Yurt ağası Baysaribey evde mi? Gürültümden arap atı atlayıp zıplar).

Buni minsäñ, äkä, sengä duşman yok

Mingändä ırğıydı bu arğumâğiñ (Alpamış Destanı, 2016, s. 80).

(Buna binersen abi, sana karşı düşman olmaz. Zira bindiğinde bu atın atlayıp zıplar).

Bu âtniñ aniğın endi bilädi

Âstida ırğıydı bul tobiçâği (Alpamış Destanı, 2016, s. 179).

(Bu atın kesinliğini daha yeni bilecek, altında bu atı atlayıp zıplar).

Çani endi yetib âl, - deb bâradi

Şâpirib ırğıydı nazari Çibâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 182).

(Hani şimdi yetiş, diye gider. Koşarak atlıyor nazarı Çibar).

Özbäk âti endi ozar, biläsän

Ästiñda ırğıydı Çibârday hayvân (Alpamış Destanı, 2016, s. 183).

(Özbek atı şimdi öne geçer, bilesin, altında atlıyor, Çibar gibi hayvan).

Şävķimğa ırğıydı arabi tulpâr

Azamat mard asli bolmasin nâçâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 371).

(Şevkimden atlayıp zıplar Arap atı, bahadır mert kişi hiç çaresiz olmasın).

ıŖķır- : “derin nefes almak”

Özbekçede *ıŖķır-* fiili yerine işlek olarak *pıŖķır-* fiili kullanılmaktadır. Özbekçe-Türkçe sözlükte 1) burnundan solumak, burnundan nefes alarak, ses çıkarmak. 2) şiddetle çatırdamak, şakırdamak; 3) haykırmak, bağırarak; 4) mec. burun kıvırmak, küçümseyerek konuşmak, kibirlenmek; 5) kıkırdamak, kıs kıs gülmek gibi mecaz anlamlarıyla *pıŖķır-* fiili açıklanmıştır. ÖTİL’de kelimenin eskicil olduğu kaydedilerek *pıŖķır-* maddesine gönderme yapılmış, ardından Alpamış Destanından örnek verilmiştir (ÖTİL, 2006, s. 262). Kelime ‘burundan yüksek sesle nefes almak, güçlü ve iri yapılı canlılara özgü şekilde nefes almak’ anlamına gelmektedir.

Kördiñmi sen, alplar şundayin kıysar

Har kıysi ıŖķırgan şunday aydahâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 85).

(Gördün mü sen, alpler böyle inatçı, her biri böyle korkutucu şekilde nefes alan ejderhadır).

Aydahârdır, ul ıŖķırgan zörabâr

Târtganda ketâdi damıga tâğlar (Alpamış Destanı, 2016, s. 329).

(Ejderhadır o ürktücü şekilde nefes alan güçlüler. Onlar nefes aldığında dağlar nefesine kurban gider).

incil- : “ayak diremek, hışımla inat etmek”

Özbekçe sözlüklerde bulunmayan bu fiil “incinmek” anlamı ile kaydedilmiş olsa da (Orınbayeva, 2017, s. 83) Alpamış destanında bir örnekte “ayak diremek, hışımla, inat etmek” anlamında kullanılmıştır.

Bâyböri incilib bazör könadi (Alpamış Destanı, 2016, s. 411).

(Baybõri inat edip zorla razı olur).

iy- : “eğmek”

Bu fiil Özbekçede aslında *eg-* şeklindedir. Ancak *iy-* şekli Alpamış destanında iki örnekte tanıklanmaktadır. Kullanıldığı cümleye ‘boyun eğmek’ anlamını katmaktadır.

Davlatimdan adras, kimhâb kiyâmân

Hağdan kelgân işgâ boynim iyâmân (Alpamış Destanı, 2016, s. 148; 352-353).

(Devletimden adras, ipekli kumaş giysileri giyerim. Haktan gelen işe boyun eğerim).

iyärt- : “izletmek, takip ettirmek”

Özbekçede bu anlamda *ergâştir-* fiili kullanılır. Ancak FESL’de belirtildiği gibi folklor eserlerde *iyär-* ve *iyärt-* fiilleri görülebilmektedir (Orınbayeva, 2017, s. 85). Alpamış destanında bir yerde kullanılmıştır.

Bâğbân bolib kızıl gulni terâmân

Kanizim iyärtib mudâm yurâmân (Alpamış Destanı, 2016, s. 148).

(Bahçivan olup kızıl gülü toparım, cariyemi yanımda bulundurarak beraber yürürüm).

ķayķaytir- : “dik durumda olmak”

Özbekçede “ortalıkta göze batar şekilde durmak” anlamına gelen *ķakķay-* fiiline ettirgenlik eki gelerek *ķakķaytir-* fiili kullanılır. Bu fiilin eskicil şekli *ķayķaytir-* şeklinde olup yazı dilinde kullanımdan düşmüştür. ÖTİL’de *ķakķaymâķ* sözcüğünün açıklaması ‘dik durmak, dik durumda olmak’ olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2008, s. 271).

Metin içerisinde bir defa kullanılmıştır.

Bu sözni aytib mârđniñ aķlin âladi

Ûç-tört tayâķ ķayķaytirib sâladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 105).

(Bu sözü söyleyip merdin aklını alır, üç dört dayağı dik tutup vurur).

ķāv- : “kucaklaşmak, yapışık duruma gelmek”

“Katılmak, bir olmak, kucaklaşmak” anlamları taşıyan bu fiil Alpamış Destanı içerisinde üç yerde kullanılmıştır. Fiilin anlamları Alpamış destanından örnek gösterilerek FESL sözlüğünde açıklanmıştır (Orınbayeva, 2017, s. 155).

Neçâvlar âtdan yıkılıb

Tâza yerni ķāvib ķâldi (Alpamış Destanı, 2016, s. 217).

(Birkaçı attan düşüp tam olarak yerle bir oldu).

Dostaman bop yergä tuşib

Tâza ķumni ķāvib ķâldi (Alpamış Destanı, 2016, s. 262-263).

(Yüzüstü yere düşerek kum ile yapışık olarak kaldı).

Ustidä abzali eskirib bitgän

Abzali bir-birigä ķāvib ham ketgän (Alpamış Destanı, 2016, s. 336).

(Üstündeki koşum takımı da eskirmiştir. Koşum takımları birbirine yapışmıştır).

ķıça- : “hızlandırmak, acele ettirmek; telaşlandırmak”

Özbek yazı dilinde *ķıça-* fiili kullanımdan düşmüştür. Ancak bazı folklor eserlerinde görülebilmektedir. Nitekim FESL’de kelime birçok anlamı üç anlamda kaydedilmiştir. 1) hızlandırmak; 2) ısrar etmek, sıkıştırmak; 3) acele etmek, birisine yetişmek için hızlı hareket etmek (Orınbayeva, 2017, s. 151). ÖTİL’de ise eskicil olduğu belirtilen *ķıçamaķ* sözcüğünün anlamı ‘bir işi hızlı yapmaya çalışmak, gayret etmek, acele etmek’ şeklinde verilmiştir (ÖTİL, 2008, s. 313).

Alpamış Destanı içerisinde otuz üç yerde kullanılırken ekser durumlarda zarf-fiil eki almış halinin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Ķıçab yürär ķâlgan kampir

Neçä işdän bolib ģâfil (Alpamış Destanı, 2016, s. 64).

(Acele edip yürür yaşlı kadın bir çok işten gafil kalarak).

İlgäridä bärib ķâldi Kōkdonän

Ātni ķıçab endi ķayda bārasan (Alpamış Destanı, 2016, s. 177).

(Önceden yetişti Kökdonan, atı acele ettirip şimdi nereye gideceksin).

Kâracânbeğ şunday hizmet kılğandı

Yâlgiz bir çöllärdä kıçab yürüdü (Alpamiş Destanı, 2016, s. 179).

(Karacanbek öyle hizmet yapmıştır, yalnız bir çöllerde telaşlanarak yürümüştü).

Harçand kıçab kördi Kâracân beklär

Kıçağanman ötälmaydı Bâycibâr (Alpamiş Destanı, 2016, s. 179).

(Her ne kadar koşması için ısrar ettiyse de Karacan gibi beyler, ısrar etmek ile Bayçıbar'ı geçemeyecek).

Hâzir iş kılmayman pinhân

Köp meni kıçama, cânân (Alpamiş Destanı, 2016, s. 121).

(Şimdi ben gizli bir iş yapmam. Ey güzel, sen beni çok telaşlandırma).

Bir neçä âtlar süzilib keyin kâladi

Kuvvatin bârinça kıçab körädi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 177).

(Bir nice atlar bir araya gelerek toplandı, gücü yetene kadar acele ettirmeye çalışır).

Yetsäm deb karvânlar yolda yürädi

Bundan kıçab endi karvânlar ketdi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 243).

(Yetişsem diye kervanlar yolda yürür, sonra acele edip kervanlar gitti).

kötärin- : “ayağa kalmak”

Özbekçede “yukarı kaldırmak” anlamına gelen *kötär-* fiilinin hem dönüşlü hem edilgen şekli *kötäril-* şeklindedir. Nitekim ÖTİL’de bu şekli “kalkmak, birisi tarafından kaldırılmak” olarak açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 473). Ancak Alpamiş Destanında kelimenin dönüşlü şekli ‘ayağa kalmak’ anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamı ve şekli ile içerisinde dört yerde kullanılmıştır.

Egär, abzal, ancâm âlib keläsän

Kötärinib bunda halak bolasan (Alpamiş Destanı, 2016, s. 102).

(Eyer, at koşum takımlarını getireceksin. Bunlarla hazırlanıp, ayağa kalkıp boşuna uğraşacaksın).

Kötärinib kaytib ketdi yoliga (Alpamiş Destanı, 2016, s. 105).

(Ayağa kalkıp yoluna döndüp gitti).

meñzä- : “benzetmek”

Bilindięi gibi Özbekçede bu anlamda *oxşat-* fiili kullanılmaktadır. Ancak *meñzä-* fiili eskicil fiil olarak bazı destanlarda görülebilmektedir. Bu fiil Özbekçe için eskicil olmuş durumdadır. Alpamiş destanı metninde “benzemek” değil “benzetmek” anlamında on bir defa kullanılması dikkat çekmektedir.

Ķâvdân yegän âtiñni

Men birâvlarga meñzadim (Alpamiş Destanı, 2016, s. 132).

(Ķâvdân yiyen atını, Ben başkalarına benzettim).

Rustam käbi mujganingni

Alpâmişlarga meñzadim (Alpamiş Destanı, 2016, s. 134).

(Rüstem gibi müjganını, Alpamişlara benzettim).

Ķiyilgan Ķalam Ķâşiñni

Ķaldırğâçlarga meñzadim (Alpamiş Destanı, 2016, s. 135).

(Ayrılmış kalem kaşını, kırlangıç kuşlarına benzettim).

muğây- : “üzülmek, sıkıntı çekmek”

Özbekçede *munkäy-* fiilinin olduğu, eskicil şekli olan *munğay-* “üzülmek, dertlenmek” anlamına geldiği yukarıda belirtildi. Alpamiş destanında kelimedede ses düşmesi meydana gelerek dokuz örnekte *muğây-* şekli kullanıldığı dikkat çekicidir.

Albatta sorañlar maktab cörämdi

Muğâyib söz aytar menday muştıpar (Alpamiş Destanı, 2016, s. 92).

(Elbette sorunuz okul arkadaşımı, üzülerek benim gibi konuşur).

Til bilmägän elgä ketib bâraman

Muğâyib yığlaydi mendäyin sanam (Alpamış Destanı, 2016, s. 143).

(Dilini bilmediğim halka doğru gidiyorum. Benim gibi güzel üzüntüden ağlar).

munğay- : “üzülmek, dertlenmek”

Özbekçede “yaşlılık veya sıkıntıdan dolayı eğilmek, bükülmek” anlamına gelen *munkäy-* fiili vardır. Kelimenin eskicil şekli *munğay-* “üzülmek, dertlenmek” anlamına gelir. Nitekim ÖTİL’de *munğay-* sözcüğü eskicil olarak ‘üzgün olmak, depresyona girmek’ anlamında açıklanmaktadır (ÖTİL, 2006, s. 642).

Ĥafa bop munğayma, senday muştıpar

Bu tüşiñgä bolmaysanmi ĥaridâr (Alpamış Destanı, 2016, s. 127).

(Üzülüp dertlenme senin gibi zavallı, bu rüyana olmaz mısın müşteri?).

nikâh kıy- : “nikah kıymak”

Özbekçede işlek olarak bu deyim kullanılmamaktadır. Ancak destan metninde beş örnekte eskicil şekil olarak kullanılmıştır.

Ölib ketgän neçä duşmanlarini

Nikâh kıyib âldi Barçin yârini (Alpamış Destanı, 2016, s. 202).

(Ölüp giden nice düşmanlarını, nikah kıyıp aldı, Barçın yarini).

Tâvkayimni bazur kabul kılibdi

Bek Alpamış nikâh kıyib beribdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 353).

(Tavkayım’a zorla kabul ettirmiş, Bek Alpamış nikah kıyıvermiş).

Er Kaykubâd bunda davrân suradi

Nikâh kıyib Tâvkayimni âladi (Alpamış Destanı, 2016, s. 354).

(Er Kaykubad devran sürer, nikah kıyıp Tavkayım’ı alır).

Âmân-emân körib kirdikârini

Nikâh kıyib âldi Barçin yârini (Alpamış Destanı, 2016, s. 453).

(Nikah kıyıp aldı Barçın yarini).

orlû- : “uğraşmak, tartışma başlatmak”

Özbekçede *oralaş-* şeklide kullanılan fiil yerine Alpamış destanında işteşlik şeklinde değil *orlä-* şeklinde on örnekte kullanılmıştır.

Ƙalmâklardan ne yahşilik körgänsän

Ƙättämizsän, bunday orlab turmagin (Alpamış Destanı, 2016, s. 204).

(Kalmaklardan ne iyilik gördün? Büyüğümüzün böyle uğraşıp durma).

ƘulâƘ sâlmay Bâysari orlab turadi (Alpamış Destanı, 2016, s. 206).

(Kulak vermeden Baysarı uğraşıp durur).

Zakât desä, bermäy orlab kelädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 242).

(Zekat derse vermeden uğraştırıp durur).

Yâlğiz orlab sen zindânda Ƙalmagin (Alpamış Destanı, 2016, s. 297).

(Yalnız uğraşıp sen zindanda kalma).

ömgänlüt- : “yukarı çekmek, yukarı kaldırmak”

Kelime Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Ancak Alpamış destanında *ör* kelimesi ile aynı cümlede bir örnekte geçmiştir:

Arna kelsa irğitdi

Ör kelsa ömganlatdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 114).

(Su kanalı gelirse öteye attı, çukur gelirse onu yükseltti).

öngğar- : “doğrultmak, düzeltmek”

Bu fiilin yerine Özbekçede *öng* isminden türemiş fiil olarak *önglä-* yaygındır. Ancak eskicil fiil olarak Alpamış destanında üç örnekte cümle içerisinde ‘doğrultmak, düzeltmek’ anlamında kullanılmıştır.

Barçin özini öngğarib, Ƙolini uzatdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 89).

(Barçın kendini doğrultup elini uzattı).

Özini öngğarib Çibâr kelädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 182).

(Kendini doğrultup Çibar at gelir).

Heç bilmäydi, bu rap Ƙanday bolibdi

Özini öngğarib ğârman yuribdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 277).

paraqqâs bâyla- : “kuş gibi kanat çıkarmak”

Kelime Özbekçede günümüzde kullanılmamaktadır. Sadece Alpamış destanında bu ifade Özbekçe sözlüklerde bulunmamaktadır. Ancak Alpamış Destanı yayımının sözlük kısmında *taraqqâs bâyla-* şeklinin de olduğu vurgulanan kelime “süslemek, kendini gösterip salınmak, itinayla dans eder gibi yürümek (at için)” gibi farklı anlamlarda açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 491). Bununla birlikte FESL’de kelimenin anlamı “kuş gibi kanat çıkarmak” şeklinde verilmiştir (Orınbayeva, 2017, s. 137). Alpamış Destanında bir yerde geçerken Orınbayeva’nın anlamlandırdığı şekliyle tanıklanmaktadır:

Âtni silâb köp parvarış kıladı

Paraqqâs kıp âti oynab turadi (Alpamış Destanı, 2016, s. 110).

(Atı okşayıp çokça ona bakıp besler, atı da kuş gibi kanat çıkarıp oynar).

sâbil- : “yorulmak”

Bu fiil Özbekçede kullanımdan düşmüş olduğu için ÖTİL sözlüğünde verilmemiştir. FESL ve Alpamış Destanı yayımının sözlük kısmında *sâbil-* sözcüğü ‘yorulmak’ olarak açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 490; Orınbayeva, 2017, s. 172). Kelime metin içerisinde iki örnekte geçmektedir.

Maydân bolmay, bedâv âtlar çâpilmas

Köp çâpilsa, hasa tulpâr sâbilmas (Alpamış Destanı, 2016, s. 76).

(Meydan olmadan hızlı atlar yarışamaz, çok yarışırca cins atlar yorulur).

sândiri- : “şaşırmak, yolunu kaybetmek, akli karışmak”

Bu fiil Özbek yazı dilinde kullanımdan düşmüştür. Bu sebeple sözlüklerde mevcut değildir. Ancak folklor eserleri sözlüğünde kelime *sândirä-* şeklinde verilerek ‘şaşırmak, yolunu kaybetmek, akli karışmak’ anlamı kaydedilmiş, Ravşan destanından örneklendirilmiştir (Orınbayeva, 2017, s. 164).

Alpamış Destanı metninde bir yerde kullanılmıştır.

Âltâyçilik yolda bolsa, qalmâkning elidä bolsa, zor yâvniñ qolida bolsa, bir hâtin âlamiz, deb sândirib ölämizmi (Alpamış Destanı, 2016, s. 99).

(Altı ay kadar uzaklıkta olsa, Kalmak yurdunda ise, çetin düşmanın elinde ise, bir kadın alacağım diye yolu şaşırarak ölecek miyiz?).

seläy- : “hayret etmek, şaşmak, ağzı açık kalmak”

Bu fiil Özbekçede kullanımdan düşmüş ve bazı folklor eserlerinde görülebilmektedir. *Alpamiş Destanının* sözlük kısmında metinde geçen zarf-fiil eki almış hali ‘seläyib’ ‘halsiz olup’ olarak açıklanmaktadır (Alpamiş Destanı, 2016, s. 397). Kelime aynı zamanda FESL sözlüğünde ‘hayret etmek, şaşmak, ağzı açık kalmak’ şeklinde açıklanmaktadır (Orınbayeva, 2017, s. 169). Metindeki anlamına uygun olarak FESL sözlüğünde verilen açıklamaya göre aktarılması yerinde olacaktır.

Alpamiş Destanında *seläy-* sözcüğü bir yerde kullanılmıştır.

Tur, yoqâl, enağar, tayin öläsän

Bu yerdä seläyib nimä kılasan? (Alpamiş Destanı, 2016, s. 104).

(Kalk, kaybol, yoksa kesin öleceksin. Burada şaşkın halde oturup ne yapacaksın?).

sıqınkıra- : “sıkmak, sıkıştırmak”

sıqınkıra- fiili kullanıldığı cümleye ‘sıkmak, sıkıştırmak’ anlamı katmaktadır. Metin içerisinde iki defa kullanılmıştır.

Qalaysan, deb sıqınkırab yubârdi, mahramlarniñ pancasi bir-biriga yâpişib, kâpişib, yançilib ketdi. Qâracân bilan Alpâmiş yâydi kulâçdi, ikkâvi hulki muhabbat bilan körışdi: — Qalaysan, döstim, âmânsanmi, — deb sıqınkırab yubârdi, Qâracânniñ yetti kâbirğasi sindi, işi tindi, tappa tuşi yâtib kâldi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 135).

("Nasılsın ?" diye sıkıştırdı.. Karacan ve Alpamiş birbirleri sıkıca sarılırak düştüler, ikisi de birbirlerine aşkla baktılar: "Nasılsın dostum, iyi misin" diye bağırdı Karajan'ın yedi kaburgası kırıldı, işi durdu, uyuyakaldı).

sulät- : “savaşmak”

Özbek yazı dilinde kullanımdan düşmüş olan *sulät-* fiili cümlede ‘savaşmak, savaşarak yok etmek’ anlamlarında kullanılmaktadır. Alpamiş Destanı içerisinde dokuz örnekte kullanılmıştır. Aynı zamanda *sulä-*, bir yerde ise *suläyt-* şeklinde tanımlanmaktadır.

Muñluq dema, men kesärmän başiñni

Sulatay, duşmanlar, gävdä-lâşiñni (Alpamiş Destanı, 2016, s. 57).

(Zavallı deme, ben başını keserim. Savaşayım, düşmanların gövde leşini).

Sen häm mengä bir duşmandi[r]

Sulätärmän sânsiz tandi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 215).

(Sen de bana bir düşmansın. Sayısız insanı savaşarak yok ederim).

Ƙılıç urib men kesäymi başiñni

Sulätäy, karvânlar, gävdä lâşiñni (Alpamiş Destanı, 2016, s. 314).

(Kılıç vurup keseyim mi başını; öldüreyim, kervanlar, gövde leşini).

Köriñ bundayin pâlvândi

Sulätgändir neçä tandi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 342).

(Görün böyle bir pehlivanı, öldürmüştür kaç tane insanı).

Âniñ başin âlib ketdi

Anka pâlvânni sulätdi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 346).

(Onun başını alıp gitti, Anka güreşçiyi savaşarak yok etti).

söz Ƙâp- : “söz dinlemek, kabul etmek”

Deyim olarak kullanılan bu ifade Özbek deyim sözlüklerinde yer almamaktadır. Destan içerisinde kullanıldığı cümleye ‘birinin sözünü dinlememek’ anlamını katmaktadır.

Heç söz Ƙâpmadi, heç kimniñ gäpini Ƙulâğiga âlmadi, öziniñ bilgänidan Ƙâlmadi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 205).

(Hiç söz dinlemedi, hiç kimsenin sözüne kulak asmadı, kendi bildiğinden şaşmadı).

tengsül- : “sallanmak”

Bu fiil Özbekçede kullanılmamaktadır. Bu sebeple yazı dilinin sözlüğünde bulunmamaktadır. Ancak Alpamiş Destanının yayımında yer alan sözlükte “sallanmak,

çalkalanmak” olarak açıklanmaktadır (Alpamış Destanı, 2016, s. 491). *tengsäl-* fiili cümleye ‘sallanarak yürümek, hareket etmek, kımıldamak’ anlamları katmaktadır.

Metin içerisinde beş yerde kullanılmıştır.

Har yâkka tengsâlib ötdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 73).

(Her tarafa sallanarak geçti).

Tengsâlib yürür kalmâklar (Alpamış Destanı, 2016, s. 88).

(Sallanarak yürür Kalmaklar).

tâpiş kıl- : “emanet etmek”

Özbekçede “emanet etmek, teslim etmek, devretmek” anlamında *tâpşir-* fiili kullanılır. Ancak Alpamış destanında *tâpiş kıl-* şeklinde birleşik fiil olarak kullanımı işlek değildir. Bu sebeple Özbek dilinin izahlı sözlüğünde yer almamıştır. Destan neşrinin sözlük kısmında kelimenin anlamı için *tâpşir-* fiiline gönderme yapılmıştır. (Alpamış Destanı, 2016, s. 491).

Metinde dört yerde kullanılırken bütün örneklerde ‘teslim etmek’ anlamına gelmektedir.

Men yâtib uḥlayman, ertâni soñ tâpiş kılasan sağ-u salâmat (Alpamış Destanı, 2016, s. 125).

(Ben yatıp uyuyacağım, yarınki son emaneti sapa sağlam teslim edeceksin).

Bâysariga kattık azâb berârman

Callâdlar ḳoliga tâpiş kılarman (Alpamış Destanı, 2016, s. 233).

(Baysarı’ya çok azab veririm, cellatların eline teslim ederim).

Barça davlatimni ḳoymay âlasan

Callâd yoḳlab, meni tâpiş kılasan (Alpamış Destanı, 2016, s. 234).

(Devletimin hepsini bırakmadan alacaksın, cellatları çağırıp beni teslim edeceksin).

Bizlär Ḳalmâḳ yurtiga bârdik, âtañni kördik, seni köp sorab bir ḥat bizgü tâpiş kıldı, nimâ bârini oḳıb eşitäsän (Alpamış Destanı, 2016, s. 245).

(Biz Kalmaklar yurduna gittik, babanı gördük, seni çok sordu bir mektup bize emanet etti, ne var ne yok kendin okuyup işiticeksin).

tâyril- : “düşmek, kaymak”

“Ayağı kaymak” anlamında Özbekçede *tây-* fiili kullanılır. *tâyril-* fiili ise bazı folklor eserlerinde görülür. Alpamış destanında iki örnekte kullanımına rastlanmaktadır.

Bir kelär bolcaliñ sendän sorayin

Tâyrilmasin başda tâci davlatiñ (Alpamış Destanı, 2016, s. 161).

(Bir defa planını sana sorayım. Başındaki tacın ve devletin kaymasın).

Bolgan işni unga malum kılasan

Tâyriplib başımdan tâci davlatim (Alpamış Destanı, 2016, s. 207).

(Olan şeyi ona söyleyeceksin, kaymıştır başından tacım, devletim).

töbälüş- : “depreşmek, oyalanmak”

Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Tepe anlamındaki *töpä* kelimesinde türediği anlaşılmaktadır. *töbälüş-* fiili cümleye ‘depreşmek, birbirini tepmek, oyalamak’ anlamları vermektedir. Örnekteki birinci cümleye ‘depreşmek’ ikinci cümleye ‘oyalanmak’ anlamını katmaktadır.

Metinde iki örnekte kullanılmıştır.

Bu toqsânimiz bir yerdä yâtsak, tâñ âtgança men âlaman, men âlaman, deb töbäläşib çıkarmiz (Alpamış Destanı, 2016, s. 83).

(Bu doksan kişi bir yerde yatsak, sabah olana kadar ben alırım diye deperşip dururuz).

Bir neçäsi aytadi: Atlarniñ tozânida çöbiri bilän töbäläşib yurgändir-dä (Alpamış Destanı, 2016, s. 170).

(Bazıları şöyle söyledi: Atların çıkardığı toz dumanında değersiz atı ile deperşip duruyordur).

uzal- : “uzanmak”

Kelime Özbekçede işlek kullanılmamaktadır. Ancak bazı eserlerde eskicil öge olarak kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Nitekim ÖTİL’de *uzal-* için *uzan-* maddesine göndermek yapılmış, *uzanmâk* ise ‘tüm vücut ile eğilmek, uzanmak’ anlamıyla açıklanmıştır verilmektedir (ÖTİL, 2008, s. 265).

Alpamiş Destanının da bir defa kullanılmıştır.

Bu sözlärni aytib havâdan yetdi

Uzalib Ƙultâyniñ belidan tutdi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 107).

(Bu sözleri söyleyip havadan yetiştirdi, uzanıp Ƙultây’ın belinden tuttu).

yanaş- : “yaklaşmak-yanaşmak”

Özbekçede kullanılmayan fiildir. Alpamiş destanında bir örnekte görülen *yanaş-* ‘yaklaşmak, yanaşmak’ anlamı taşımaktadır.

Dost bolganimni ne bilsin

KelmägiIn, mal’un, yanaşib (Alpamiş Destanı, 2016, s. 134).

(Dost olduğunu nerden bilsin, gelme, ey melun, yanaşarak).

yâyla- : “yazı geçirmek; neşelenmek, zevk almak”

Özbekçede neşelenmek, zevk almak anlamında *yayra-* fiili yaygındır. Aynı kökten türeyen *yâyla-* fiili destan içerisinde on beş yerde kullanılmıştır. Yâylagan, yâylab, yâylar, yâyladi şeklinde destan yer alırken “yaz mevsimini geçirmek” anlamı da dikkat çekmektedir.

Tanhâ yâylab ƙâlsin Ƙongirât eligä (Alpamiş Destanı, 2016, s. 42).

(Tek başına neşelenip kalsın, Kongirat yurdunda).

Bundan bârsak, Kökkamişga ƙonamiz

Bâysin elni bârib yâylab yuramiz (Alpamiş Destanı, 2016, s. 204).

(Burdan gidersek Kökkamiş’a yerleşeceğiz. Baysın yurduna gidip neşeyle yaşayacağız).

Kökkamişni bul yâqalab ƙonadi

Burungiday elin yâylab âladi (Alpamiş Destanı, 2016, s. 224).

(Bu Kökkamiş’ın kenarına yerleşir. Önceki gibi yurdu neşeyle doldurur).

yâz- : “yanlış yapmak, suç işlemek”

Bu fiil bu anlamda Özbekçede kullanımdan düşmüştür. Ancak eskicil kelime olarak bazı destanlarda görülebilmektedir. Alpamış desatnı içerisinde dört örnekte bu anlamı ile kullanılmıştır.

Biri emäs, yâzganlar (Alpamış Destanı, 2016, s. 213).

(Biri değil, bütün yanlış yapanlar).

Bekâriga yâzganlar (Alpamış Destanı, 2016, s. 213).

(Boşuna yanlış düşenler).

Här hizmet buyursa, bular ketädi

Bu yâzganlar agar bârmay netädi (Alpamış Destanı, 2016, s. 214).

(Ne hizmet buyurursa bunlar gidecek, bu yanlış yapanlar varmayıp da ne yapacaklar?).

Bir neçäsi acab carlarga tuşdi

Şunday bolib bu yâzganlar cilaşdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 369).

(Bir çoğu büyük yaralara düştü, böylece bu yanlış düşenler ağladılar).

yetkär- : “ulaştırmak”

Özbekçede *yet-* fiilinin ettirgen şekli olarak *yetkär-*, *yetkiz-*, *yetqaz-* fiilleri kullanılır. Ancak Çağatay Türkçesinde *yetkär-* şekli de görülürken bugün Özbekçede işlekliliğini kaybetmiştir. Alpamış destanında on altı örnekte *yetkär-* fiili tercih edilirken, on dört defa *yetkär-*, üç kez *yetkiz-* fiili kullanılmıştır.

Men bârayin qalmâqlarniñ qoliga

Bu âhimni bir allâga yetkärrib (Alpamış Destanı, 2016, s. 42).

(Ben gideyim Kalmakların eline, bu ahımı bir Allah’a ulaştırıp).

Hâliksan, karimsan, qahriñdan qutqar

Gunâhkâr bandaman, maqsadga yetkär (Alpamış Destanı, 2016, s. 174).

(Halık’sın, Kerim’sin, kahrından kurtar. Günahkâr kulum, maksada ulaştır).

Barçin degän bundan ketgän qızim bär

Bergän habarimni Barçinga yetkär (Alpamış Destanı, 2016, s. 241).

(Barçın adlı buradan giden kızım var. Verdiğim haberi Barçın'a ulaştır).

Ālatâğda alp Kâracân dostim bär

Albatta dostimga arzamni yetkär (Alpamış Destanı, 2016, s. 277).

(Aladağ'da Alp Karacan dostum var. Elbette dostuma bu arzımı ulaştır).

yört- : “küçük adımlarla hızlı yürümek”

Bu fiil de Özbekçede günümüzde kullanılmaktadır. Folklor eserleri sözlüğünde *yört-* fiili ‘küçük adımlarla hızlı yürümek’ anlamı ile açıklanmaktadır (Orınbayeva, 2017, s. 218).

Metin içerisinde iki örnekte kullanılmıştır.

Karacan, on törti ham taypañlab, yörtib kelâyâtir, tuyâgi yemi turtib kelâyâtir (Alpamış Destanı, 2016, s. 129).

(Karacan ve on dördü paytak olup, küçük ve hızlı adımlarla geliyor).

Kâracân Bâyçibârni minib âldi, kamçı bilän koyib-koyib yubârđi, kamçı ötib ketdi, hânniñ çibâri lökillab yörtđi (Alpamış Destanı, 2016, s. 140).

(Karacan Bayçıbar'a binip gitti, kamçı vurarak hızlandırdı, hanın atı küçük ve hızlı adımlarla ilerledi).

ziñkiy- : “ortada durmak, öylece kalakalmak”

Özbekçe sözlüklerde bulunmayan bu fiil destandaki kullanımı ve anlam akışına göre “ortada durmak, öylece kalakalmak” anlamlarını taşıdığı anlaşılmaktadır. Destanda on örnekte kullanıma rastlanmaktadır.

Uniñ keyinidan biz ziñkiyib qallıqqa bârganimiz ayb bolmaymi, yurt kulmaymi bul qılğan işiñga? (Alpamış Destanı, 2016, s. 72).

(Onun arkasından biz ortada kalakalıp yâra gitmemiz ayıp olmaz mı? Yurt bu yapılan işe gülmez mi?).

Sarsân bolgan bilän nimä kılasan

Bir kuni ziñkiyib öziñ kâlasan (Alpamış Destanı, 2016, s. 160)

(Serseri olarak ne yaparsın. Bir gün öyle ortada kendin kalırsın).

Âlaman deb bariñ ahmâk bolasan

Behuda ziñkiyib hammañ kâlasan (Alpamış Destanı, 2016, s. 183).

(Alırım diye hepiniz ahmak olursunuz. Hepiniz boşuna ortada kalırsınız).

3.4. Alpamış Destanında Eskicil ve İşlek Olmayan Ekler

-äyik : “-Allım”

Özbekçede 1. teklik şahıs Emir-istek kip için kullanılan ek *-äylik* şeklindedir. Ancak Alpamış destanında bu ek altı örnekte kullanılmışken genellikle kullanılan eki *-äyik* ekidir. Her çeşit fiile geldiği anlaşılan bu ek destanda toplam yüz yirmi örnekte görülmektedir.

Öz äkämä kaday zakât beräyik (Alpamış Destanı, 2016, s. 39).

(Öz abime nasıl zekat verelim).

Şâhim, sizga ne maslahat berayik? (Alpamış Destanı, 2016, s. 40)

(Şahım size ne tavsiye verelim?)

Hudây deyik, yaratganga cilayik (Alpamış Destanı, 2016, s. 39).

(Allah diyelim yaratana ağlayalım).

Yaratgan rahmândan maksad tiläyik (Alpamış Destanı, 2016, s. 39).

(Yaratan Rahmandan maksadımızı dileyelim).

Nâr kesâr âlmâsni belgä çalayik (Alpamış Destanı, 2016, s. 40).

(Deveyi kesen bıçağı bele salalım).

Eldän elni bizlär kezib köräyik (Alpamış Destanı, 2016, s. 44).

(Biz memleketleri gezip görelim).

Har yurtlarda musâfir bop yuräyik (Alpamış Destanı, 2016, s. 44).

(Her memleketde misafir olalım).

Bizlär sengä hizmatkâr bop turäyik (Alpamış Destanı, 2016, s. 44).

(Biz sana hizmetkar olup duralım).

Kel-e, Qalmâqşâhga bârayik, bekârga bu yerdä ahmâk bolib toplanib turmayik, özimizni garañ kılmäyik, bârib Qalmâqşâhga bildiräyik (Alpamış Destanı, 2016, s. 53).

(Gel Kalmakşahga varalım, aptal olup burda toplanıp durmayalım, kendi özümüzden şaşmayalım, gidip Kalmakşaha bildirelim).

Şuniñ sözini bir arza kıp tutayik, agar kabul tutsa, haydab bârmay, şu yerdayâk koyib ketäyik”, - dedi (Alpamış Destanı, 2016, s. 59).

(Şunun sözünü bir (Arza) yapıp tutalım, eder kabul ederse, Oraya kadar gitmeden, şuraya bırakıp gidelim).

Kel kesäyik Bâycıbarniñ başını (Alpamış Destanı, 2016, s. 170).

(Gel keselim Bayçıbarın başını).

Yolda baқан sâlayik, deb

Toppi, römâl âläyik, deb (Alpamış Destanı, 2016, s. 225).

(Yolu keselim diye, takke, baş örtüsü alalım, diye).

Örtagâlib yeyik aniñ göşini (Alpamış Destanı, 2016, s. 170)

(Ortaya alıp yiyelim onun etini).

Bâşkavatdan köräyik, deb

Qalmâk yurtin kıräyik, deb

Pâdşâsin öldiräyik, deb

Qattık kunni sâläyik, deb

Qaytib keläyâtir beklar

Bugun bunda bolayik, deb

Enam bilan turäyik, deb

Bugun suhbat kıräyik, deb

Hizmatini köräyik, deb (Alpamış Destanı, 2016, s. 264).

(Yeniden görelim diye, Kalmak yurduna girelim diye, padişahı öldürelim diye, zor gün başına salalım diye geri geliyorlar beyler. Bugün orada olalım diye, anam ile duralım diye, bugün sohbet edelim diye, hizmetini görelim diye).

-çilik: “ay kadar”:

Çağatayca metinlerde +çilik ekinin kullanıldığı bilinmektedir. Bir ayın herhangi bir gününden ertesi ayın aynı gününe kadar geçen süre için kullanılan *ay* kelimesine +ça ve +lik eklerin gelmesiyle *ayçalik* kelimesinin gerileyici benzeşmeye uğramış şeklidir. Genellikle sayı isimlerinden sonra gelerek “ay kadar” anlamı verir. Bunun dışında bu ek *kün* kelimesine de gelebilmektedir. Günümüzde Özbekçede bu ek kullanımdan düşmüştür. Ancak bazı folklor eserlerde eskicil öge olarak bulunmaktadır.

Alpamış destanı metninde *âyçilik* sözcüğü on dört defa kullanılmıştır. *künçilik* kelimesi de ise destan içerisinde iki yerde tanıklanabilmektedir. Bütün örneklerde ‘+çilik’ eki cümleye ‘kadar’ anlamı katmaktadır.

Âltâyçilik yölga ketdi bu bâylar (Alpamış Destanı, 2016, s. 51).

(Altı ay kadarlık yola gitti bu zenginler).

Âltiâyçilik yolga keldim, qalmâqniñ eligä keldim (Alpamış Destanı, 2016, s. 92).

(Altı ay kadarlık yol geldim, Kalmakların memleketine geldim).

Âltâyçilik yoldan keldim ahtarib (Alpamış Destanı, 2016, s. 131).

(Altı ay kadarlık yoldan geldim arayarak).

Qaytgan bolsa üçâyçilik yolğa

Musâfirmiz bizlär qalmâq koliga

Âtam âltâyçilik yolğa bârgandır (Alpamış Destanı, 2016, s. 146).

(Dönmüş olsa üç aylık kadar yoldan, bizler misafiriz Kalmakların elinde. Atam altı ay kadarlık yola gitmiştir).

Âltiâyçilik yoldan kep özbäkniñ âlganini körärmiz (Alpamış Destanı, 2016, s. 189).

(Altı ay kadarlık yoldan gelip, Özbek’in aldığını görürüz).

“Bu álti âyçilik yolda bolsa, qalmâkniñ elidä bolsa, zor yâvniñ qolida bolsa
(Alpamış Destanı, 2016, s. 285).

(Bu altı ay kadarlık yolda olsa, Kalmak’ın memleketinde olsa, güçlü düşmanın elinde olsa).

Kırk künçilik yoldan pâyga bolibdi (Alpamış Destanı, 2016, s. 190).

(Kırk gün kadarlık yolda yarışma olmuş).

Şu yerdän Şâhimardân pirniñ ravzasi üç künçilik yol kelär ekän (Alpamış Destanı, 2016, s. 34).

(Bu yerden Şahımerdan pirinin mekânı üç gün kadarlık yolmuş).

Zamir n’si

Özbekçede zamir n’si *bunda, unda* gibi zamirlerden sonra kalıplaşmış örnekleri haricinde kullanılmamaktadır. İyelik ekinden sonra hâl ekleri genellikle doğrudan gelir. Ancak Alpamış destanında eskicil bir özellik olarak zamir n’si bazı durumlarda görülebilmektedir.

Tobişkân tuyâkli, marâl bellidir

Arâsat kuninda acab hâllidir (Alpamış Destanı, 2016, s. 153).

(Tavşan ayaklı, maral bellidir, çaresiz gününde acep hali vardır).

Xizmâtkâr kullar katârında yurär edi (Alpamış Destanı, 2016, s. 274).

(Hizmetçi köleler arasında gezerdi).

Cân bârında bir harakat kılayin (Alpamış Destanı, 2016, s. 279).

(Can var iken bir gayret edeyim).

Çâh tubindä bek Alpamış turadi (Alpamış Destanı, 2016, s. 299).

(Kuyunun dibinde bey Alpamış bulunur).

El içindä malâmat söz bolmasin

Bu işimni âta-enäm bilmäsın (Alpamış Destanı, 2016, s. 319).

(Halk arasında ayıplama sözü olmasın. Bu işimi anne babam bilmesin).

SONUÇ

Eskicil ve işlek olmayan unsurlar daha çok destanlar, atasözleri, deyimler gibi folklor eserlerinin içerisinde muhafaza edilir. Bu tür dil ürünleri, günümüz Türk yazı dillerinde yer almayan ek ve sözcükleri geleceğe taşıma, koruma özelliğine sahiptir. Üzerine tez çalışması yapılan Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği Mahmud Zarifov'un derlediği *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantı eskicil ve işlek olmayan unsurlar açısından zengin olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserin günümüz Özbek Türkçesi Latin alfabesi ile yayımlanan metninden hareketle Özbek yazı diline göre eskicil ve işlek olmayan unsurlar konusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Alpamiş Destanı'nın birçok varyantı mevcuttur. Tez çalışmasında destanın en ünlü anlatıcısı olan Fazıl Yoldaşoğlu'nun en mükemmel şekilde icra ettiği Özbek varyantı ele alınmıştır. Söz konusu metin Mahmud Zarifov tarafından yazıya geçirilerek ölümsüzleştirilmiştir. İncelenen *Alpamiş Destanı* eskicil ve işlek olmayan öğeler açısından oldukça zengin bir kaynaktır.

Bu bağlamda *Alpamiş Destanında Eskicil ve İşlek Olmayan Unsurlar* başlığı altında tespit edilen isimler ve fiiller *Özbek Tilining İzahlı Lügati*'nda, *Özbek Halk Şiveleri Lügati*'nda, *Özbek-Türkçe Sözlük*'te, *Folklor Eserleri Lügatinde* ve *Alpamiş Destanı* metin yayımının sonunda yer alan sözlükçe kısmında verilen açıklamalara da başvurulmuştur. Günümüzde Özbek yazı dilinde kullanılmayan, dolayısıyla *Özbek Tilining İzahlı Lügati*'nda eskicil olarak açıklanan kelimeler eskicil kelimeler olarak ele alınmış, sözlükte yer almayan birtakım kelimelerin de eskicil olduğu tespit edilmiştir. Sadece folklor eserlerinde görülen yapı ve kelimeler de eskicil kelimeler arasında değerlendirilmiştir. Özbekçenin ağızlarında yaşayan ancak kullanım alanı daralmış, dolayısıyla işlek kullanılmayan kelimeler ise *Alpamiş Destanında İşlek Olmayan Unsurlar* arasında ele alınmıştır.

Alpamiş Destanı'nın Özbek varyantında Özbekçeye göre eskicil olan 82 kelime; *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantında Özbek yazı diline göre işlek olmayan 35 kelime olmak üzere toplam 117 eskicil ve işlek olmayan kelime ve yapı tespit edilerek anlamları verilmiş, metinden Türkiye Türkçesine çevirileri ile örneklendirilmiştir.

Alpamiş Destanı'nda eskicil ek olarak tespit edilen *-äyik* Özbekçede 1. teklik şahıs Emir-istek kipi için kullanılan ek *-äylik* yerine kullanılmıştır. Ancak *Alpamiş*

destanında yazı dilinde kullanılan *-äylik* eki altı örnekte kullanılmıştır. Destanda genellikle *-äyik* eki bu görevde kullanılmıştır. Her tür fiile geldiği anlaşılan bu ek destanda yüz yirmi dört örnekte görülmektedir. Özbekçe için *-äyik* eki bugün tamamen kullanımdan düşmüştür.

Alpamış Destanında eskicil ek olarak tespit edilen ‘+çilik’ eki metninde *ây* kelimesine gelerek *âyçilik* şeklinde on dört defa görülürken *künçilik* şeklinde ise iki yerde tanıklanabilmektedir. Bütün örneklerde ‘+çilik’ eki cümleye ‘kadar’ anlamı katmaktadır. Bu anlamda Çağatayca metinlerde *+çilik* ekinin kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde Özbekçede bu ek kullanımdan düşmüştür. Ancak bazı folklor eserlerde eskicil ek olarak bulunmaktadır.

Alpamış Destanında eskicil isim ve fiiller olarak: *alp, âlçi-çikkä, ayil, âyçilik, aňğışla-, bağana, bağan, bâtmân, baydâk, bel, biy, burum, buytib, cahaldirik, ciğa, çâçâğ, çâpağânçi, çeç-, çeçä, çâl-, çalka, çandi-, çâri-, çâşka, çât-, çirgi, çökär-, çuyda, dengi-doş, doğil-, emiş emiş, emikdâş, erân, ertân, göççäk, ırğı, ışkır-, ızğâr, iyärt-, kağanâk, kâv-, kaykaytir-, kaykı, kıça-, kıçâv, kungğırlık, kırkın, korık, kôtân, köñirä, kötärin, mäynä, munday, munğay-, murt, zamir n’si, orâl, ömuldirik (ömildirik), ötirik, paraqqâs bâyla-, pişäk, pota, saba, sâbil-, sağri, sändiri, savaş, seläy, siğindi, sinçi, tağı, täkkân, tâpiş kıl-, tengsäl-, terlik, tobiçäk, törä, uzal-, yâv-yarâk, yört-, ziñkiy-* kelimeleri tespit edilerek çalışmaya dahil edilmiştir.

Alpamış Destanında işlek olmayan unsurlar olarak *aķili şâş-, arķira-, ayrit bol-, âşa, cörä-, çegä, dolan-, gapniñ salti, iy, kulâtuz, kurhayt, kuyruğ, meñzä-, muğây-, muñluğ, muna, nikâh kıy-, orlä-, ömgänlät-, öngğar-, sâlim, sarişin, sıkınķira-, sinli, söz kâp-, sulät-, tâyiril-, tobişkân, töbäläş-, tuz, uytib-buytib, yanaş-, yâyla-, yâz-, yetkär-* gibi isim ve fiiller tespit edilmiş ve tez çalışmasında açıklanmaya çalışılmıştır.

3.4.1. DİZİN

A, Å

- akili şaş-* “aklı şaşmak”
âlçi-çikkä “kazanma; kaybetme”
alp “alp unvanı”
añgişla- “kişneyerek zıplayıp ilerlemek”
arkira- “haykırmak, bağırma”
âşa “çok, fazla, son derece”
âyçilik “ay kadar”
ayil “tokalı kayış”
ayrit bol- “ayrılmak”
-äyik “-Alım”

B

- bâğana* “demin, az önce”
bağan “yol kesmede kullanılan halat”
batmån “batman, ağırlık birimi”
baydâk “1) bayrak; 2) askeri birlik, bölük”
bel “dağ, tepe”
biy “bey”
burum “saç örgüsü”
buytib “böylece, bu şekilde”

C

- cahaldirik* “eyerin altına konan bez parçası”
ciğa “toka”
cörä- “yorumlamak”

Ç

<i>çâçâğ</i>	“püskül”
<i>çâpağânçi</i>	“hızlı ve iyi koşan kişi, haberci”
<i>çeç-</i>	“çıkarmak, çözmek”
<i>çeçä</i>	“yenge”
<i>çegä</i>	“kenar, uç”
<i>çâl-</i>	“takmak, bağlamak”
<i>çalkar-</i>	“sırt üstü yatırmak”
<i>çandi-</i>	“sert (sıkı, sağlam) bağlamak”
<i>çâri-</i>	“sıkı bağlamak”
<i>çâşka</i>	“öğleden sonra ikindiye kadar olan vakit”
<i>çât-</i>	“vurmak”
<i>çirgi</i>	“atın örtüsü’ işlek değil”
<i>çökär-</i>	“diz çöktürmek”
<i>çuyda</i>	“kafanın arka kemiği”

D

<i>dengi-doş</i>	“denk, yaşıt, eşit”
<i>doğil-</i>	“karşılaşmak, çarpışmak”
<i>dolan-</i>	“dolaşmak”

E

<i>emikdâş</i>	“süt kardeşi”
<i>emiş emiş</i>	“dedikodu”
<i>erän</i>	“erler, erenler”
<i>ertän</i>	“yarın”

G

<i>gapniñ salti</i>	“sözün özü”

Ğ

ğoççâk “yiğit, alp”

I

ırğı- “atlamak, zıplamak”

ışkır- “derin nefes almak”

ızğâr “hadsiz, geniş”

İ

iy- “eğmek”

iyärt- “izletmek, takip ettirmek”

K, K

kağanâk “keçi veya koyunun ağız sütünden yapılmış yemek”

kâv- “kucaklaşmak, yapışık duruma gelmek”

kaşkaytir- “dik durumda olmak”

kaykı “eğilmiş, bükülmüş”

kıça- “hızlandırmak, acele ettirmek; telaşlandırmak”

kıçâv “acele, telaş, hızlanma; ısrar”

kıngğırlık “terslik, zıtlık”

kırkın “cariye, köle”

korık “ip, yular”

kotân “sürü”

köñirä “bina veya kale duvarlarının üst kısmı”

kötärin- “ayağa kalmak”

kulâtuz “geniş düzlük”

kurhayt “binek hayvanlarını kovalamak için kullanılan ses, ünlem”

kuyruğ “kuyruk”

M

mäynä “beyin”

<i>meñzä-</i>	“benzetmek”
<i>muğây-</i>	“üzülmek, sıkıntı çekmek”
<i>muna</i>	“işte, işte bu”
<i>munday</i>	“böyle”
<i>muñluğ</i>	“kederli, gamlı, üzüntülü”
<i>munğay-</i>	“üzülmek, dertlenmek”
<i>murt</i>	“bıyık”

N

<i>nikâh kıy-</i>	“nikah kıymak”
<i>Zamir n'si</i>	

O

<i>orâl</i>	“giriş, başlangıç”
<i>orlä-</i>	“uğraşmak, tartışma başlatmak”

Ö

<i>ömgänlät-</i>	“yukarı çekmek, yukarı kaldırmak”
<i>ömuldirik</i>	“göğüslük kayış”
<i>öngğar-</i>	“doğrultmak, düzeltmek”
<i>ötirik</i>	“yalan”

P

<i>paraqqâs bâyla-</i>	“kuş gibi kanat çıkarmak”
<i>pişäk</i>	“kedi”
<i>pota</i>	“kuşak”

S

<i>saba</i>	“kap”
<i>sâbil-</i>	“yorulmak”
<i>sağri</i>	“sağrı, toynaklı hayvanların arka bacağının üst kısmı”

<i>sâlim</i>	“ödül”
<i>sarişin</i>	“sarışın”
<i>sândiri-</i>	“şaşırmak, yolunu kaybetmek, akli karışmak”
<i>savaş</i>	“savaş, kavga”
<i>selây-</i>	“hayret etmek, şaşmak, ağzı açık kalmak”
<i>sıkınkıra-</i>	“sıkmak, sıkıştırmak”
<i>siğindi</i>	“sığınmacı, mülteci”
<i>sinçi</i>	“atların cinsini iyi bilen kimse”
<i>sinli</i>	“boylu boslu”
<i>söz kâp-</i>	“söz dinlemek, kabul etmek”
<i>sulât-</i>	“savaşmak”

T

<i>taği</i>	“tekrar, yine, daha”
<i>tâkkân</i>	“hekim, doktor”
<i>tâpiş kıl-</i>	“emanet etmek”
<i>tâyiril-</i>	“düşmek, kaymak”
<i>tengsâl-</i>	“sallanmak”
<i>terlik</i>	“keçe parçası”
<i>tobiçâk</i>	“dört nala koşan at”
<i>tobişkân</i>	“tavşan”
<i>töbälâş-</i>	“depresmek, oylanmak”
<i>törä</i>	“sınıf, tabaka”
<i>tuz</i>	“doğru, düz, düzgün”

U

<i>uytib-buytib</i>	“öyle böyle”
<i>uzal-</i>	“uzanmak”

Y

<i>yanaş-</i>	“yaklaşmak-yanaşmak”
<i>yâv-yarâķ</i>	“silahlar”
<i>yâyla-</i>	“yazı geçirmek; neşelenmek, zevk almak”
<i>yâz-</i>	“yanlış yapmak, suç işlemek”
<i>yetkâr-</i>	“ulaştırmak”
<i>yört-</i>	“küçük adımlarla hızlı yürümek”

Z

<i>ziñkiy-</i>	“ortada durmak, öylece kalakalmak”

KAYNAKÇA

- Aça, M. (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Konya: Kömen Yayınları.
- Aça, M., Ekici, M., Düzgün, D. (2015). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara.
- Adılov, M. (2021). *Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil (Aktif Olmayan) Unsurlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahanov, K. (1973, 1993, 2003). *Til Biliminiñ Negizderi*, Almatı: Mektep Baspası.
- Akyüz, Ç. (2011). “Dünden Bugüne Türk Dünyası Destan Anlatıcıları”, *Turkish Studies*, 6/4, s. 15-26.
- Alsaç, F. (2011). *Alpamiş Destanı Üzerine Bir İnceleme*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Alpamiş Destanı* (2016). Söyleyen: Fazıl Yoldaşoğlu, Derleyen: Mahmud Zarifov, Taşkent.
- Artun, E. (2009). *Türk Halk Edebîyatına Giriş*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Aygabılov, A. (2013), *Kazak Tiliniñ Leksikologiyası*, Almatı: Däwir-Kitap.
- Balakayev, M., Janpeyisov, E., Tomanov, M., Manasbayev, M. (2005). *Kazak Tiliniñ Stilistikası*, 3. Basılım, Almatı: Däwir.
- Baydemir, H. (2016). “Özbek Bahşılık Geleneği ve Termeler”. *Türk Dünyası Aşık Edebiyatı*. ed. Naciye Ata Yıldız-Fatma Ahsen Turan, 541-592. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Boratav, P. N. (1982). *Folklor ve Edebiyat I*. İstanbul: Adam Yayıncılık,.
- Çetindağ, G. (2007). *Alıp-Manas Destanında Yer Alan Sembolik Unsurlar* Fırat Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Semineri), Elazığ.
- Ekici, M. (1995). *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikayeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Ekici, M. (2002). “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-I”. *Millî Folklor Dergisi*, S. 53, s. 11-18.
- Ekici, M. (2002). “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II”. *Millî Folklor Dergisi*, S. 54. s. 1- 10.

- Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, M. (1958). *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1990). “*Alpamış Destanı’nın Varyantlarında Ad Verme Geleneği ve Bu Geleneğin Türk Kültürü İçindeki Yeri*”, Erciyes, S: 149, Mayıs, s. 19-20.
- Ergun, M. (1992). “*Bamsı Beyrek ile Alpamış Destanının Coğrafyası*”, TDAY Belleten, s. 75-80, Ankara.
- Ergun, M. (1997). “*Altay Türkleri’nin Kahramanlık Destanı Alıp- Manaş*”, Konya.
- Ertürk, F. (2019). *Alpamış Destanı Benzer Metinler Çerçevesinde Bir Değerlendirme: Berdi Bahşı Metni- Fazıl Yoldaşoğlu Metni* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Ankara.
- Fedakar, S. (2001). “*Alpamış Destanı ve Bey Böyreğ Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma*”, *Millî Folklor*, S. 51, Güz, s. 51-64.
- Fedakar, S. (2003). *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- Fedakar, S. (2004). “*Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı’nda Kahramanların Ortaya Çıkışı*”, *Millî Folklor*, S. 61, s.134-141.
- Fedakar, S. (2004). “*Özbekistan’da Destan Çalışmalarının Tarihçesi*”, *Millî Folklor*, S. 62, s.76-81.
- Fedakar, S. (2016). “*Özbek Destancılık Geleneği*” *Türk Dünyası Aşık Edebiyatı*. ed. Naciye Ata Yıldız- Fatma Ahsen Turan. 593-664. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Feldman, W. (1983), “*The Motif-line in the Uzbek Oral Epic*”, *Ural-Altaysche Jahrbucher*, S. 55, s.1-15.
- Gupta, S. C. S. (1982), “*Bir Orta Asya Özbek Türk Destanı Alpamış: Menşei ve Varyantları*” (çev: Çiğdem Yıldırım), *Türk Folkloru Araştırmaları*, Ankara, s. 177-189.
- Gülsevin, G. (2015). “*Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi*”, *International Journal of Social Science*, N. 32, s.1-12.
- Günay, U. (1986). *Âşık Tarzı şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Günay, U. (1990). *Âşık Tarzı şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara: AKM. Yayınları.
- Güzel, A. (2003). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ğazibayev, T. (1968). Fazil Yoldaşoğlu. (Yozib oluvchi: M. I. Afzalov). Taşkent: Özbekistan SSR. “Fan” Naşriyati.
- İşankul, C. (2001). “*Alpamiş Destanı ve Dede Korkut Kitabı'ndaki Mitolojik Motifler*”. (Aktaran: Selami Fedakar), Milli Folklor, S. 52 ss. 60- 87
- İşankul, C. (2002). “*Folklor ve Onu Tetkik Metodu*” (Akt: Figen Güner Dilek), Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebîyatı Kurultayı Bildirileri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 393-400.
- Kabaklı, A. (2002). *Türk Edebîyatı*, İstanbul: Türk Edebîyatı Vakfı Yayınları.
- Kaliyev, B., Bolganbayev, A. (2006). *Kazirgi Kazak Tiliniñ Leksikologiyası men Frazologiyası*, Almatı: Sözdik-Slovar' Baspası.
- Karayev, M. (1993). *Kazak Tili*, Almatı: Ana Tili Baspası.
- Kaya, D. (1995). “*Alpamiş Destanı*”, *Dünya Hoşgörü-Manas-Abay Yılı VII. Uluslararası Türk Halk Edebîyatı Semineri ve Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri*, 9- 11. 6. 1995, 87-93 Kırıkkale.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları 1*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köprülü, F. (1999). *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara: TTK Basımevi.
- Kudret, C. (1995). *Örnekli Türk Edebîyatı Tarihi*, T.C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, Ankara.
- Kuljanova, B. (2013). *Bayırgı Zat Esimderdiñ Tarihi Damuw Joldarı*, Almatı: Arıs Baspası.
- Kurgan, Ş. (1943). *İzahlı Eski Metinler Antolojisi*, Maarif Matbaası, ss 73-77 Ankara.
- Mahmutov, A. (1963). “*Kazak Tilindegi Könergen Sözderdiñ Baska Leksikalık Toptarmen Karım-katınası*”, Kazak Tili Tarihi men Diyalektologiyasınıñ Mäseleleri, Almatı: Gılım Baspası.
- Mirzayev, T. (1968). *Alpamiş Destanining Özbek Variantları*. Fen Neşriyatları, Taşkent.
- Mirzayev, T. (1979). *Halk Bahşilerining Epik Repertuvari*. Taşkent: Özbekiston Fan Neşriyati.
- Mirzayev, T. (1998). “*Destanların Şahı*”. (Aktaran: Selami Fedakar), Milli Folklor, S. 37, ss. 67-71.

- Mirzayev, T. (2002). “*Alpamiş Destanı'nın Öğrenilmesi*” (Aktaran: Figen Güner Dilek), *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Musabayev, G. (2008). *Kazak Til Biliminiñ Mäseleleri*, Almatı: Arıs Baspası.
- Nasrattınoğlu, İ. Ü. (1993). “*Batı Türkistan'da Âşıklık Geleneğinin Bugünkü Durumu*”, IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri II. Cilt, Halk Edebiyatı, Devran Matbaası, Ankara.
- Nutku, Özdemir. (1976). *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, Ankara.
- Oğuz, Ö. (2000). *Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları* Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Oğuz, Ö. (2004). *Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları*, *Milli Folklor* S. 62 ss. 6
- Orinbayeva, D. (2017). *Folklor Äsärleri Tiligä Xas Sözlärning İzahli Lugati*. Semerkant.
- Ölmez, M. (2003). “*Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine*”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara, hzl: Mehmet Ölmez, s. 135-142.
- Özbek Halk Şevalari Luğati* (1971). Taşkent: Özbekistan Bilimler Akademisi Puşkin Adlı Dil ve Edebiyat Enstitüsü.
- Öz Özcan, A. (2006). “*Alpamiş Destanında Mizahî Unsurlar*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 3, s. 31-49.
- Özbek Tilining İzahli Lugati* (2006-2008). C. I-V. Editör: Mirzayev, T. Taşkent: Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Neşriyatı.
- Özdemir, N. (1976). *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, A. (2019). *Çağları İçinde Türk Destanları*, İstanbul: Pozitif Yayınevi.
- Paksoy, H. B. (1989). *Alpamysh: Central Asian Identity Under Russian Rule*, Hartford, Connecticut.
- Reichl, K. (2008). “*Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan Anlatımı*”, *Türkbilig*, S. 15, 64-77.
- Reichl, K. (2011). *Türk Boylarının Destanları*. (çev. Metin Ekici) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, S., Duymaz A. (2002). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, (İncelemeler, Metinler) İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Sızdık, R. (2009). *Kazak Tilindegi Eskilikter men Jañalıktar*, Almatı: Arıs.
- Şahin, H. İ. (2006). “*Bahşılık Geleneğinde Hediyelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme*”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 6, S.2, s. 437-446 İzmir.
- Üçüncü, K. (2006). “*Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamış*” İstanbul: Töre Yayınları Grubu.
- Üşenmez, E., Boltabayev, S., Tuğlacı G. (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.
- Türkçe Sözlük* (2011). Türk Dil Kurumu, 11. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yıldırım, D. (1998). *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yoldaşoğlu, F. (2000). *Alpamış Destanı* (çev: Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Havva Gül DURAN. İlköğretimini Sinop/ Saraydüzü Türkaylar Yatılı Bölge Ortaokulu'nda tamamladı. Lise öğrenimini Sinop/ Boyabat Mevlana Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde bitirdi. 2019 yılında Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. 2018-2019 yılında Karabük Üniversitesi'nde Pedagojik Formasyon eğitimini tamamladı. 2020 yılında Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında Tezli Yüksek Lisans eğitimine başladı.